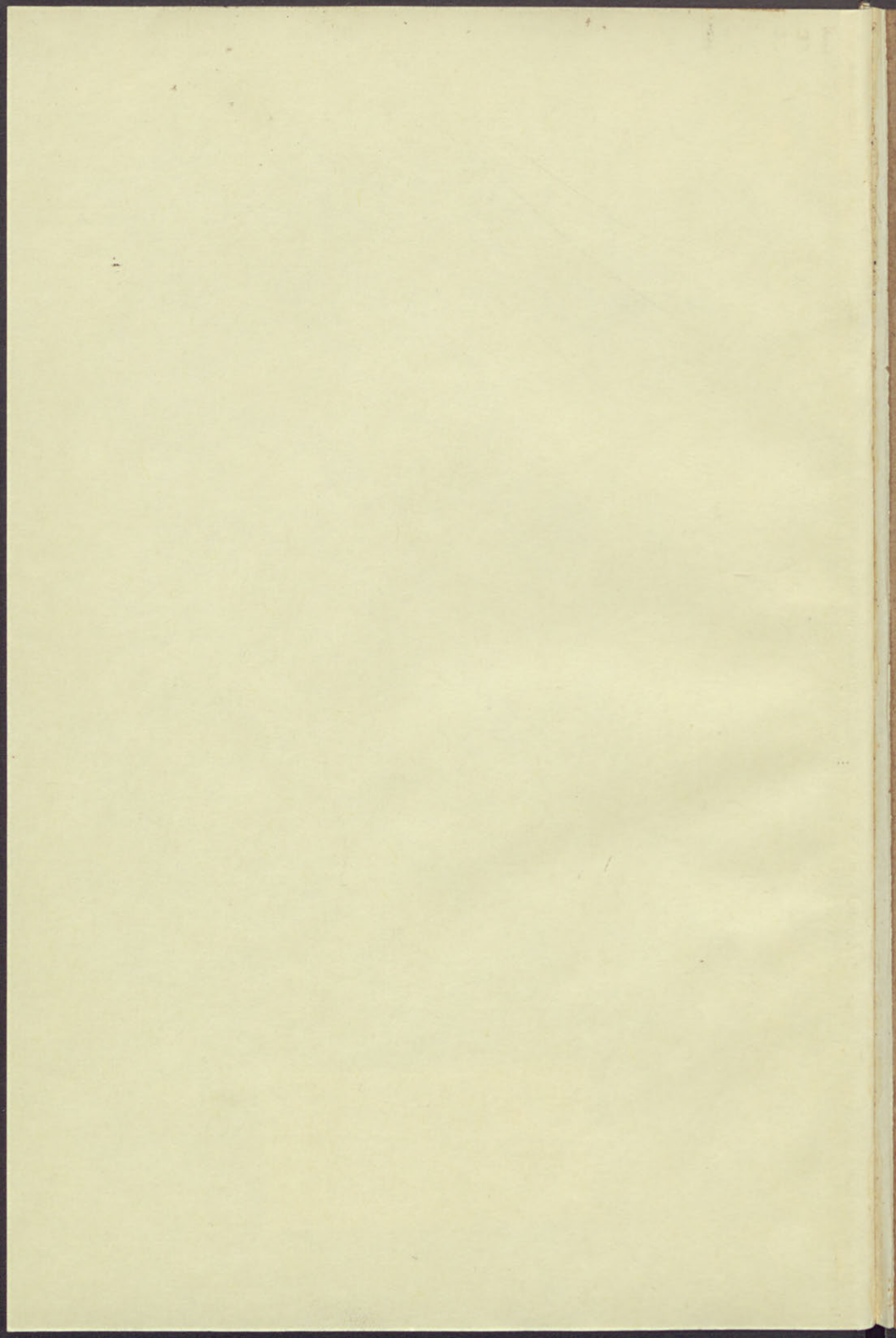


VÁROSI ÉS EGYHÁZKERÜLET  
NYOMDA, KÖNYVKÖTÉSZEZET  
DEBRECEN.

Debreceni Egyetem  
Egyetemi és Nemzeti Könyvtár



0 000008 315168



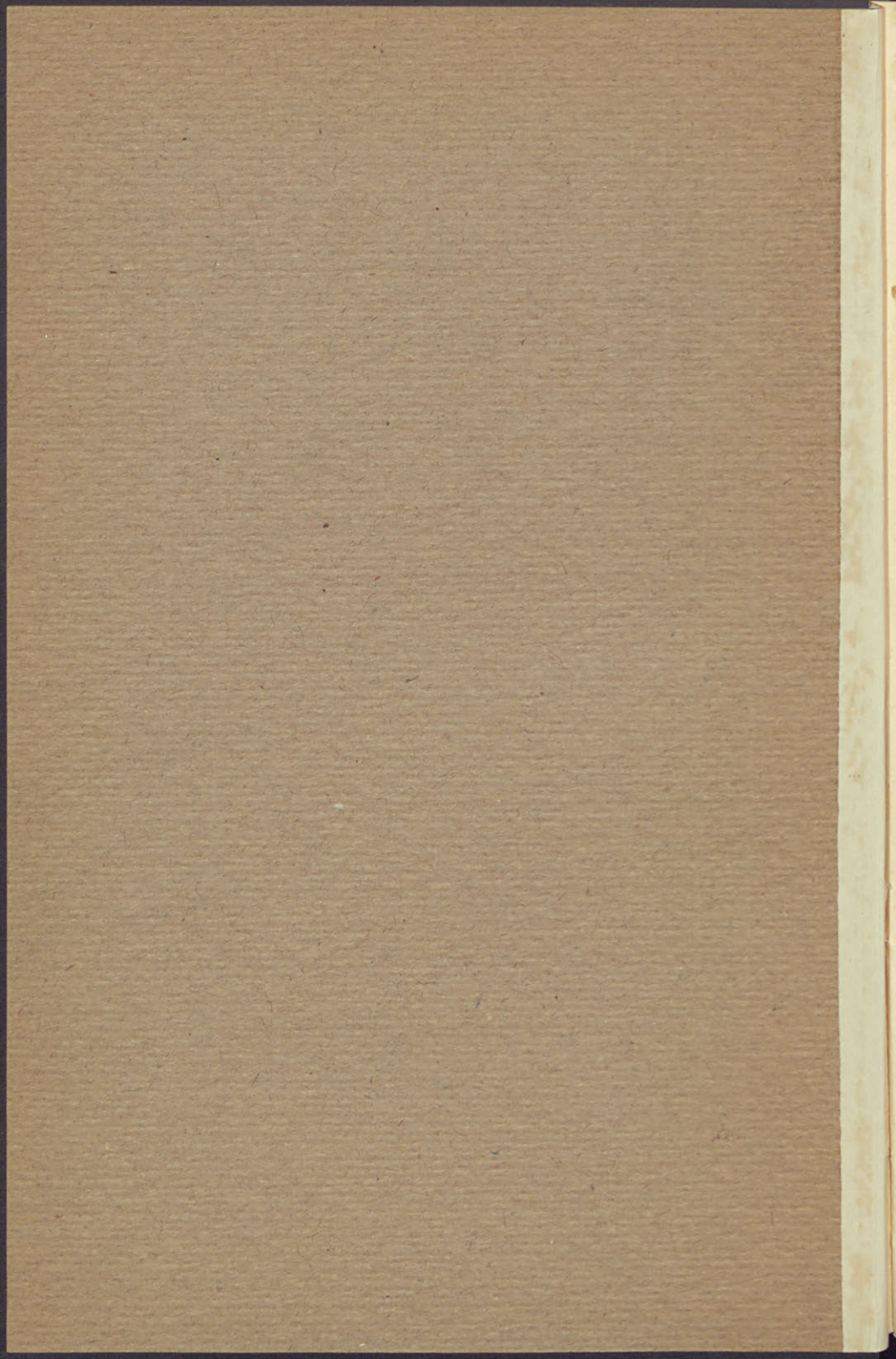
103794

TUDÁKOS  
LEVELEK  
1912

*VIII  
103794-209 m.*

IRTA  
:: DELI ::  
::

HORNÝANSZKY VIKTOR CSÁSZÁRI  
ÉS KIRÁLYI UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA



# TUDÁKOS LEVELEK

1912

IRTA  
DELI

*Dr. Nagy Sándor  
kedves orvosának,  
régii hűséggel  
páciense*

*910 X/14*

*Fialóczy*

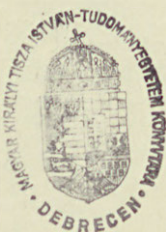
HORNÝANSZKY VIKTOR CSÁSZARI ÉS KIRÁLYI  
UDVARI KONYVNYOMDÁJA BUDAPESTEN 1913

103794

~~1920~~



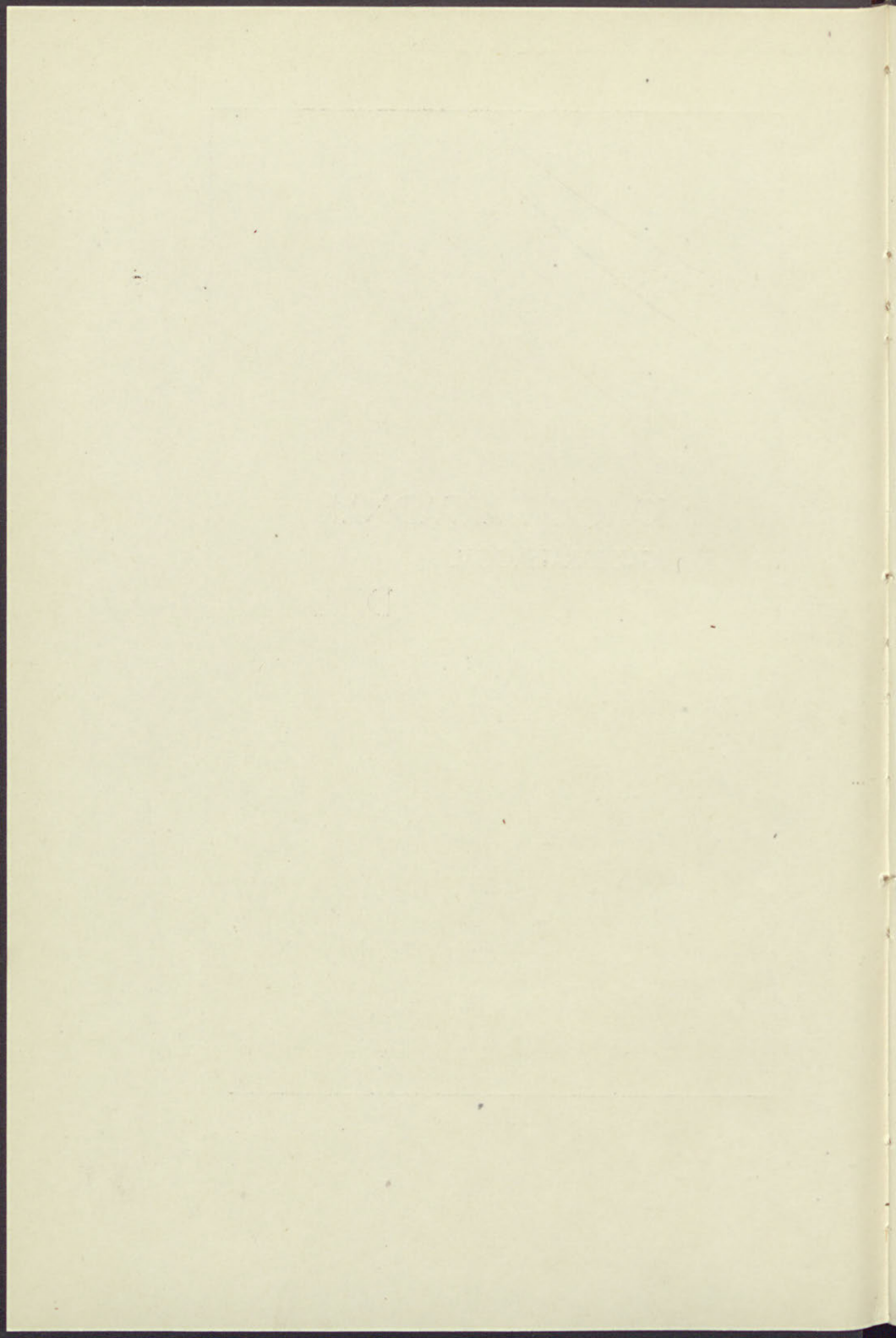
1046-1917.



187801

KÁROLYI ÁRPÁDNAK  
IGAZ BARÁTSÁGGAL

DELI.



---

## Ajánló levél

egy LX éves igaz magyar emberhez.

Budapest, 1913 október 4.

Testvér!

Valami tudományos kalendáriomban olvasom, hogy éppen ma hatvanadszor fordult meg az idő kereke azóta, hogy az élet útját járod s az íróasztal mellett szántasz limlommal tele ugarban. A termés egy csomó kiváló munka, azaz hogy könyv formájában került – a könyvtárakba. Majd idézik az anthológiák még akkor is, ha még egy hatvan esztendő múlik el. De ezzel aztán érd is be.

Ha szemtől szembe állanék veled ezen a napon, igen valószínű, hogy a verizmus nyelvén szólalnék meg. Egyebet úgy sem vársz tőlem, akivel annyi kenyeret és sót megettél, úgy hogy még karlsbadi sóra is szorultál. De így a távolból inkább érzeleghetek. Hiszen megannyian, akik összetartottunk ebben az életben, azért kerestük a lelki közös tűzhelyt, mert fáztunk az úgynevezett raison hidegétől.

De azért nem sértelek meg veled, hogy csak azért, mert

---



---

lesz, ezek a pillanatnyi benyomások csak neked akarnak kedvedre lenni. A nagy olvasó közönség meg, amely ezeket a személyi vonatkozásokat nem ismeri – nem is veszt véle – beveszi ezt a munkát is.

Nomég egyet búcsúképen. Mind a ketten egy-egy tudós kordét hajtottunk egymás mellett jó és el nem múló barátságban. Hol az egyik költögette a másikat, ha elbóbiskolt, hol a másik rivallt a társára: Ne aludj! Ekképen csak eljutottunk valameddig az élet országútján. Alkonyatra jár már az idő, szorítsunk hát kezét, hogy az örök homályig valahogy el ne tévesszük az utat.

Ölel DELI.

1870

1871

1872

1873

1874

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

1884

1885

1886

1887

---

I.

Máriafürdeje (Marienbad), 1912 aug. 7.

Testvér!

Jelen barangolásomról szóló följegyzéseimet csak halálom után akartam kiadatni, de nem kívánhattam, hogy oly sokáig várákazzál. Ha meg te gazdagítanád előbb valamely temetkezési vállalatunkat, akkor nem olvashatnád ezt a vízkúra nyomában fakadt mérsékelt próbáját egy úgynevezett pihent agynak.

Úti tervről, hirtelen benyomások szülte nagy mondásokról nem léssen itt szó. De ha lesz is (és miért ne lehessen?), köszönd ezt az élvezetet aligazgatóné B. Ilka nagysám költői ismereteinek, aki Bae-deker helyett az öreg Horácot tette a cipőm mellé. Jelzett kollégádat lapozgatva, eme bölcs, de nem egészen ismeretlen mondására akadtam: *Scribimus indocti doctique poemata passim*. Hogy az öreg ezt a „Tiberisi Híradó“ tárcaverseire értette-e, vagy más vállalat lebegett előtte, nem tudom, de hogy költeni lehet, sőt szabad is, azt érzem. Ha nem úgy volna, beérném egy-két levelező-lappal, amelyeken szokásos nemzeti, többször hangoztatott jókívánataimmal köszönténélek.

No, de ne türelmetlenkedjél, mindjárt rátérek a dologra. Íme halljad.

Legelőbb megírtam Tátra-Lomnicot, azután meg végigszenvedtem egy marienbadi esős nyárészletet. Hogy a Tátra páratlan kincs s az ország tüdeje, azt mintha már hallhattad volna illetékes és nem illetékes utazóinktól. Megírták tán már azt is, hogy porosz és polyák turistákon kívül magyar ember nem járja a hegyet. Tudod te jól, hogy a magyar ember nem sétál, hanem csak járkal, a hegyet

---

meg éppen kerüli, mert attól tart, hogy baja eshetik. A magyar bal-  
eseti statisztika becsületére legyen mondva, hogy főtt tésztától (a  
Csusza és Rétes céget különösen ajánlom) és kolbásztól megromlott  
gyomor ugyan ezrivel vitte sírba jóétvágyú gazdáját, de havasok közt  
magyar ember csak elvéve ha pusztult. Józan fölfogásával inkább a  
völgyben járkal a már lóháton is csak muszájból járó honfi. Nem  
hiszem én, hogy Petőfit letudva, sokunkat bántott volna az az egy  
gondolat: ágyban, párnák közt halni meg. Mi jó ágyban, dagadó  
párnákon pihenve, jól akarunk élni. Mióta meg a Tátra-vidéki vasúti  
hálózat megépült s a Tarajkára, meg Csorbára nem kell gyalogolni,  
vagy kocsizni, még kevesebben erőltetik a járást. Jegyezd meg, testvér,  
még eljárják előlünk ezt a Tátrát ügyesebbek, szemesebbek, – és  
idegenek. Olcsó dolog megszólítani azt a tohonya szellemet, mely  
odafele uralg, azért hát csak annyit, hogy ha a Tátrát élvezni akarod,  
látogasd meg Teleki Sándorék Szikraházát. Az egyetlen igazán izlé-  
ses dolog, amit ott láttam. Két élethöz, művészethöz értő ember lelke  
van ezen a házon, kerten s az egész környezeten. Szeretném megszólítani  
a szent korona területének kiszólásokban legerősebb hölgyét, de nem  
ehetem. Még csak a feminizmusát sem bírálom. Nem tudom ugyan,  
mit szólna, ha a tót kertésznéje is választójogot követelne s beverné  
az ablakait,<sup>1</sup> de amit itt műveltek ezek ketten, arról példát vehetne sok  
– hegyet szerető és nem szerető magyar. Neked, tudom, nem kellene  
meg nekem sem ez a gyönyörű lakás, mert mi nem szeretjük az  
effajta kényelmet, de ne sajnáljuk e két kultúrgourmandtól az őket meg-  
illető elismerést.

El is szöktem innen hamarosan Marienbadba, igaz magyar  
módjára idegenben keresni üdülést s Csehország jövedelmeit föl-  
segélleni. Igaz, hogy a cseh tartományi deficitet sem én, sem túlegész-  
séges honfitársaink, nem tudnók megszüntetni, noha fenéig üritjük  
ki zsebünket. De nem ezen fordul meg a dolog s aztán nem elég  
fényes a mi anyagi helyzetünk?

---

<sup>1</sup> Most persze azt mondja, hogy nem bánná, sőt előmozdítja az ilyen törekvéseket.

---

Emlékszel talán, hogy mikor együtt róttuk a fenyveseket, megállapítottuk, hogy az orvos itt csak pénztárosa a természetnek. Jó tanácsait meghallgatjuk s mozgunk nélküle szabadon, holott városon hol-tig elkísér bennünket. S ime, itt megerősödik a tüdő, a szív orvos-ság nélkül is. Mert hiszen a vizök csak illúzió, hiába nevezik el azt jó Ferdinánd királyról, avagy Szent Ambrusról. Nem kívánok felség-sértő hírébe keveredni, de a Lágymányos történeti nevű vizei segí-tenek ki szorult helyzetéből minden úgynevezett itteni beteget, ha a főtebb dicsért vizek már nem hatnak. Ezért, testvér, ha értesz a vegy-tanhoz, íme olvasd e képletet:  $IC_2$ . Mi ez? Nem tudod. Hát ez a marienbadi kúra titka. Vagyis  $I(\text{llusio}) + C(\text{ommotio})$ . A 2-t csak a formájáért tettem oda, mert akkor használ a kúra, ha kétannyit mozogsz s csak félannyit képzelsz.

Szinte magam előtt látom szenvedő ábrázatodat, amint éppen harmincadszor gyújtasz rá egy csutakra, kérőleg tekintve rám, hogy meséljek már a társaságról. Nem, testvér. Ezt a világszerte sablon-szerűségéről ismeretes keleti s nyugati mozgó tömeget megnézni lehet, de írni róla csak aktuális pennájú embernek szabad. Legföllebb igazat kéne adnom a római kúria divatkritikus biborosának, aki nemrég leszólta az asszonyi modern ruházkodást. Tényleg parázna is a női divat. De én divatkérdésbe nem ártom magam, még ha lenne is hozzá kedvem. Egy nem éppen különösen kacér hölgynek fölemlget-tem a minap a szent atyáknak a női öltözet folytonossági hiányát illető korholásait s nagyban helyeseltem a zokszót. Ugyan, kérem, hagyja el ezt a bölcselkedést, hisz maguknak akarunk tetszeni — felelé. Talán bizony mez nélkül is járna Nagysád, mondám én tapin-tattal. — Igen, ha divatba jönne.

Ezért nem érdekel engem sem ez a kérdés, sem a vizet ivó tár-saság. Tőlem ott lehet Oroszország megannyi kaftános üldözöttje, űzhetik hazánkjai a földrajzi ismereteiket bővítő Kalábriász nevű elmeélesítő tanulmányokat, melyeket huszonzét lapról hol hangosan, hol mormogva olvasnak le, — én kora hajnalban élvezem a feny-

---

---

vesek oszlopsorait. Hallgatom a vércse sívítását, a harkály kopogását s el-elnézem, mikor valamely tapasztalatlan nyúlfi nyúl szemet néz velem. Nem utolsó a harmatos cyklamének bólintgatása, amint a reggeli fuvallat rájuk rezzen. Egy-egy váltónál akár nyilként suhan át az őz s apránként aranyos napfoltok rebbentik szét a zöldesfekete sötétséget az erdőben.

Ilyenkor szeretjük mi ketten a magányt. Nem tudtuk mi soha szóval visszaadni ezt az érzést, most is csak azért vetem ide goromba tollal, hogy sajnáld, amiért nem vagy velem.

Nem számolok be a szokásos diétáról, mellőzöm a nevezetes férfiakat és hölgyeket. A diéta úgysem érdekel téged (hiszen vagy harminc év óta – letudva a vasárnapokat – naponként sonkát ebédelsz), a nevezetes férfiakat meg nem érdekli, hogy akár tudsz, akár nem tudsz felőlök. Azaz mégis meg kell említenem, hogy van itt három jogász barátod. Az egyik a választójogász Némethy K., a másik közjogász: Nagy Ernő, a harmadik praktikus jogász: Nagy Dezső. A tudományukról nem beszélek, de valami hibájoknak kell lenni; különben nem fejeletnék meg magokat.

Az egyetlen török débandade, magyarán szólva fölfordulás bántja most némileg a szénsavas fürdő enyhítette idegeket is. Igaz, hogy már százötven éve mondják beteg embernek az ozmán uralmat. Régen ellenség s jó barát siettetni, vagy lassítani akarta a kórfolyamatot, ma azonban senki sem kívánja komolyan a beteg halálát. Pedig, testvér, hidd el – ennek most nem lesz jó vége. Eddig csak beteggel volt dolgunk, most már „uremikus görcsöket“ észlelhetünk. Amely keleti országban megszűnik a tekintély, annak agónia a vége. A tatárok, bizánciak is agyonmarcangolták egymást. Tőled tudom, hogy az az albán „hős“ Bolyetinac, akit annyit emlegetnek mostanság, még a nagyobb szerű balkáni svihákok sorába sem illik. De hát mennél rohanóbb az örvény, annál sűrűbb csomóba verődik az útszéli gally, bozót s egyéb maszat a forgatagban.

Éppen négy éve múlt az „új-törökök“ föltámadásának. Ilyenkor

---

---

volt ez éppen s akkoron erősen tanakodtunk a jövőről. Előrelátható volt, hogy ez az evolúció is derékban fog megroppani, csak éppen azt nem tudtuk, hogy mikor. Az iszlám egy felekezete nyíltan kimondja, hogy „hazudnak az időmeghatározók“. Én megpróbáltam a jóslást... de most jut eszembe, testvér, hogy mi közünk is van nekünk kettőnknek ehhez? Csak annyi, hogy így fürdön alaposabban olvasuk az újságot (pedig mindenki megfogadja, hogy nem vesz lapot a kezébe) – s el-eligondolkozik, még pedig kizárólag az olvasottak alapján. Később azután eszünkbe jut, mikor kéretlen prófétálásunk elkövetkezett, mint ahogy most is: óh mi bölcsök valánk! Ezt az olcsó hivalkodást bocsásd meg, hisz ime hallgatok már s áttérek egyebekre.

A fonalas vagy ősmagyarul eresztevényes eső elől megszöktem Éger városába, a cseh-német határ e törzsfészkebe. 25.000 lakosa van, aki 1897-ben mind megesküdtött német hazafiságára. Sokan el is szakadtak ősi katolikus hitüktől, de már visszakívánkoznak, mert a protestáns hit – pénzbe kerül. Őt vasútnak a középpontja ez a város és itt ér össze a bajor és szász népelem. De meg is látszik mindenben a nagy-német hatás, meg az emberen, bolton, fölíráson; csak a hivatalok sasai emlékeztetnek Ausztriára. Sűrű szénfüst üli meg az utcákat, egyik gyár a másikat éri. A cipészipar, meg a hentesárk mellett ott láttam a Wallenstein-drogériát, mert ez a kis város érzi a múltját s tudja is kamatoztatni. Tetőtől talpig iparos, pénzcsináló nép, mely gyökeréig német, de saját helyi történetének, ősi hagyományainak tudatát féltékenyen, mi több, lelkesedéssel őrzi.

Tudod, hogy ezelőtt vagy tíz évvel összeállt ott Égerben egy magántársulat s hogy bizonyos időszakokban – négy évi időközben – Wallenstein korabeli ünnepi körmeneteket rendeznek korhű jelmezekben. A város apraja-nagyja beöltözik vasasnak, vagy aminek beosztják, gazdag polgárleányok díszítik a kocsikat s begyül rá a felország. Mindig valami más alapeszme szerint csoportosítják a menetet s az ahhoz értők évekig tanácskoznak, hogy valami újat eszel-

---

---

jenek ki. Az ünnepség középpontja természetesen mindig Wallenstein, ez a hamletszerűen föllengzős, mindent csak akaró, de nem merő, de minden ízében érdekes alakja a XVII. századnak.

Már ha ki nevensz is vele, azt mondom én neked, testvér, hogy Wallenstein, mint történelmi alak, érdekesebb a Schiller drámája hősenél. Hiába ült itt a nagy fantáziájú német poéta, ez a Wallenstein élte folyamán a különféle jellemvonásoknak oly színes eredőjét mutatja, annyi általános emberi vonás nyilatkozik meg benne, hogy közös birtoka ő az európai emberiségnek, annak tudniillik, amely gondolkozni szokott s ítélni tud. A város történeti részét az ódon külsejű, festői hatású Főtér alkotja. A városi múzeum a régi városházán van öt szobában elhelyezve, egyik éppen az a helyiség, ahol Wallensteinet leszúrták. Nem mondhatom, hogy valami meghatottság fogja el a látogatót, mikor egy jó sörízű hangú szolga magyarázza a tragédiát. De legalább úgy mondja el, mintha ő maga is ott lett volna. A városi tanács nem sokat törődik, akár meg van hatva a látogató, akár nem, tény azonban, hogy 6000 korona tiszta bevétele került ki a múzeum látogatóitól. Kerestem én ott Mátyás királyunk levelét az égeriekhez, amelyben felszólítja őket, hogy térjenek át az ő hívségére. Nem találtam, mert most szervezik az új helyiségben városuk gazdag levéltárát Éger urai s éppen a költözködéshez értem.

Tudod azonban, hogy az égeriek azt felelték Mátyásnak, hogy az ő természetes királyok Podjebrád György, neki hódoltak be előbb, tehát nem hagyják el. Pedig Podjebrád nem tudott németül, de németül íratott leveleiben erősen megbecsülte őket. Nem gondolod testvér, hogy ez a mi Mátyásunk politikája a nyugot felé önös és nem tisztán nemzeti? S rálan érthető az a folytonos lázongás, mely ezt az éppenséggel nem magyar érdekű politikát mindenképp ellenezte. A mi Mátyásunkat kissé alaposabban kell még elemeznünk, mint a hogy eddig cselekedték, már a miatt is, hogy alakját tisztábban láthassuk. Volt ő akkora lángész, hogy a kritika nem árt meg az ő legendáktól mentes jellemképének.

---

---

Mindezt azért említem, testvér, mert az ilyen világballagás sok minden furcsát juttat az ember eszébe.

Igy például azt, hogy Magyarországon is van egy Eger nevezetű város. A neve ugyan hasonlóan hangzik, mint az Ogara kelta szóból formált német Égeré, de ez csak véletlen. Ami Egerünknek 28.000 lakosa van. A szintiszta magyar, vagyonos és értelmes Heves-megyének fő helye és Budapesttel, az ország fővárosával csak szárnyvonal köti össze, mert a fővonal egy falu: Füzes-Abony mellett halad el, Mily oknál fogva történt ez az érthetetlen dolog, ahhoz ugyan semmi közünk, testvér, de mondjuk ki magyarul: bizony szégyen az.

Abban a bájos magyar Egerben, ebben a kis Rómában, kirgizekhez méltó földszintes „vendéglő“ űzi el a nem kizárólag házaló kereskedéssel foglalkozó elemet.<sup>1</sup> S a történeti érzéket hol keressük? Dobó városában, a magyar história legszebb színhelyén – nem. Gárdonyi érzi ezt igazán, szegény – a gyütt-ment; ott lakik ez az igazi poéta, mint hív mezarbasíja (sírörző) a régi dicsőségnek. Mondhatom, több budapesti magyar ismeri a cseh Égert, mint a hazait. Hát nem lehetne Egerben is török időbeli díszmenetet tartani, s fővárosunk derék podesztája nem karolhatná föl ezt a dolgot úgy, ahogy a taksamérő autókét nem karolja föl a nemes tanács? Beszéltem én erről egriekkel. Kinevettek vele. Először is azt mondták, hogy hát kit is érdekel az, hiszen az már régen volt, s azután másodsor és utoljára – „mi a fenét csináljunk azzal a sok néppel“, hová tegyük őket?

Hát tegyük el a jóra való eszmék sírkertjébe ezt a tervet is.

Az alatt Egerben, már mint Csehországban, az odaváló mészárosok megirigyelték a Wallenstein menetet s fölelevenítették a régi mészáros céh zászlólobogtató ünnepét. Történt ugyanis, hogy 1412-ben augusztus 12-én az égeriek Vencel király parancsára a környé-

---

<sup>1</sup> Azt mondják, hogy azóta új vendéglő nyílt a városban.

---

ket s a város területét sanyargató Neuhausi Forsterek Hohenberg nevű várát vitézül bevették s földülták. Ez alkalommal a posztósok és mészárosok derekasan kitétek magokért, amiért a város tanácsa azt a kiváltságot adta nekik, hogy a várbevétel napján a céh atyamesterei s öreg legényei lobogtathassák a nagy céh-zászlót.

Történik pedig ez akképpen, hogy az égeri nagy piacon a Roland szobra előtt (pallosjogot példázó lovagszobor a főtéren) kiáll a céh s a legöregebb megfogja a négyszögletű, esetlen, vörösszínű zászló rúdját s tipegő lépésben előre lépdelve a feje fölött akképp lobogtatja, hogy a zászló föl ne csavaródjék a rudjára. Egyik a másik után próbálja meg azután ezt a sok ügyességet kívánó aktust.

Nem valami nagy dolog ez. Csak olyan ünnepség, mint a szűcsök kardtánca, a kovácsok Elogius ünnepe, „titulus bibendi“, sőt berugandi, de fönntartja a város jellegzetes szokásait. 1907-ben elevenítették föl ezt az ötven éve már elhanyagolt mulatságot, s mint-hogy jól sikerült a jelmezes menettel egybekötött ünnep, elhatározták, hogy öt-öt évi időközben megismétlik. Így az idén augusztus 11-én lesz a nagy lakzi. Tehetik is, mert pénzt áldoznak rá, idegen is akad, s az ünnepnek bizonyára meglesz a sikere.<sup>1</sup>

Ne neheztelj, hogy effélékkel untatlak, de esik az eső s telik a tárgyból. Hátha még elmondanám az ál-Brankovics égeri fogságának s emlékeinek a történetét! Hosszúra találna nyúlni a sok szólásmondás, azért rövidre fogom. Tudod, hiszen magad is kutattál ez ügyben — hogy I. Lipót király idejében egy Brankovics György nevű szerzetes magát a hasonló nevű híres rác deszpota utódjának vallotta, s az 1689 — 90. harcokban, mint a császári seregek ügynöke, bizonyos szolgálatokat is tett a török ellen. A bécsi udvar eleinte hitelt adott a bőszavú papnak s megtette grófnak. Csakhogy a gróf úr többre vágyott s kiderült, hogy állításai nem felelnek meg a tényállásnak, azaz rajta érték a hazugságon. Az elbizakodott „önhöst“

---

<sup>1</sup> Noha nagy eső esett, jól sikerült.

akkor Égerbe internáltak, ahol 1711-ig élt tisztességes fogságban, nemzete legendaszerű krónikáját irogatva s kérelmező leveleket küldözgetve az összes fejedelmekhez. Az égeri főpiacon jelenleg kávéházi helyiség van abban a kétemeletes tornyosházban, ahol a Kalugyer gróf, ha nem is raboskodott a szó szoros értelmében, de hazájától messze élte le rövid dicsőség után hosszú, szürke napjait. Négy arcképet láttam: kettő van az égeri múzeumban. Ezek közül az egyik hosszúszakallú rác papot példáz, a másik rác-török mezben mutatja be borotvált arccal; ez komédiás hatását teszi a nézőre. Egy harmadik kép a jelzett kávéházban van: rossz, füstös másolat, akár csak az ott mért kávé is gyöngé leszűrése a faba arabica nevű kávébabnak. Brankovics negyedik képét a königswarti Metternich-múzeumban őrzik.

Hát, testvér, ott is jártam. Konstatáltam, hogy Königswartban, egy 3000 lakosú városban, hét mézáros van. Mert hús kell a németnek. Egyébként az ebből levonható következtetéseket már rég megírta közös barátunk, a marhakereskedés derék kutatója. Itt kéne lenni e jeles úrnak, de nem jött el, mert megigérte.

Már, testvér, a Metternich hercegi múzeumot, helyesebben ritkasággyűjteményt, nem írom le. A különféle vadász-zsákmányok, jól-rosszul kitömött madarak, úti szerzemények, innen-onnan odakerült régiségek, az I. és III. Napoleon korából való, igazán érdekes tárgyak közismeretűek, ismered azokat te is. Európa illusztrált története van itt I. Napoleon korától fogva összeállítva emlékekben, személyes vonatkozású, úgynevezett cimeliákban. Engem leginkább Abdul Medzsid szultán, Mehemed Ali (az 1. egyiptomi vazallus) és Obrenovics Milosnak egy táblán összeállított miniature képei érdekeltek. A keleti kérdés, vagyis a török birodalom elaprózódása 1804-ben kezdődik s ez a tábla eszembe juttatta a mai állapotot.

A képek között megkapó magának Metternich hercegnek fiatalkori arcképe. Antik szépségű fej, göndör hajjal, kifejező, de mégis hidegen kíváncsi szemmel. Tény, hogy a herceg vezérlő diplomatája volt Európának, aki Nagy Napoleon hanyatlását és bukását, mint



---

egyik főtényező, mondjuk sírásója, nagyban előmozdította. S mégis, testvér, hidd el, hogy a Metternich-múzeumban mindaz, ami igazán megragadja az embert — a nagy Napoleon s szomorú emlékü fiának emléke. A szt.-helenai száműzött oroszán mellett eltölpül minden. Nem is kell Napoleonimádónak lennünk, hogy ezt megérezzük. Említém, hogy az öreg herceg vezérdiplomata volt. Jelentékeny hatását, éles esztét, sőt nem rosszszívét ki tagadja, ha mérhetetlen öntudattát s túlsok be nem teljesedett jövőndölését, gyöngye belpolitikai ösztönét nem hallgathatja is el komoly bírálója?

Mentől tovább néztem képeit, mennél behatóbban elméltem munkásságát, iratait, annál furcsább hasonlat jutott az eszembe.

A kastélykapu fölött díszlik — mint tudod — a Metternich címer, melynek szív pajzsában három kagyló látszik. Nagyon megharagszol-e, testvér, ha az öreg Metternichet beszélő kagylónak nevezném? Addig beszélt, míg szétnyílt s csak a héja maradt meg.

Az ismert hercegi uradalmi korcsmában pihentem ki azután fáradalmaimat. Egy afféle sittyó korban levő pincérjelölt adatokkal szolgált a most folyó életet illetően. Elmondta, hogy a mostani herceg igen jókedvű úr, aki esténként eljár a korcsmába s tisztjeinek az asztalánál megiszik két korsó sört. A tiszt urak azonban néha 8 — 10 korsó sört is megisznak. A hercegnőről is nagyon elismerőleg nyilatkozott, mondván, hogy igen szép nő. Az öreg Metternich hercegről kérdésemre azt a fölvilágosítást adta, hogy tábornok volt Mária Terézia korában. Erre mégis csak helyreigazítottam, mire azzal mentegetődzött hogy ő az iskolában mindig gyöngye kalkulust kapott a földrajzból. Testvér, Herodotosz őszünk nem így dolgozott-e, mikor Egyiptomban járt — tanulmányúton?

Ha végigolvastad e levelet s nem untad meg, fogadd érte meleg üdvözetemet. Mert akkor oly erős idegeid vannak, hogy kár Gasteinba menned.

---

---

II.

Ákhen, 1912 augusztus 11.

Testvér!

Zuhog az eső, hidegen fú a szél. Ablakom előtt nagy tömegbe verődött a vasárnapi közönség, nézi az esőt s hallgatja, amint a legújabb szerkezetű nadrágtartó dicséretét zengi a kikiáltó. Rossz ebéd után, sűrű hangulatban a levélírás a módja annak, hogy feledtessük a pillanatnyi unalmat.

Ne neheztelj, ha ösmert dolgokkal untatlak. Két városról akarok beszámolni: Frankfurtról és Ákhenről. Az egyik a németek Székeshérvárja, a másik Esztergom. Hogy hazánk e két városa elmaradt a sorból, arról sem te, se én nem tehetek, de meg ők sem.

A legtöbb ember azt hiszi, hogy ha valamely helyet egyszer megnézett, egy életre beérheti. A jó muzsika megértésére is többszöri hallás kell, hát még fejlődő városi szervezet megítélésére. De a régi dolgok megszemlélésére sem elég egy-két rövid óra, többször kell azokat figyelmesen szemügyre venni. Ezt az alapigazságot, jó volna, ha megszívlelnék azok, akik beérik a külsőségekkel.

Ezért néztem én meg a frankfurti Römert, a városházát, melynek a pádimentomára most már csak posztópapucsban léphet a látogató. A pallót ugyan kimélik vele, de több a por, mondá a strázsa, aki szívesen megmagyarázta a császárokat. Kedvence V. Károly és Frigyes, a Vilmos császár szelíd fia. „Rokonszenvezem velük“ felelte kérdésemre, de nem lévén oknyomozó történetíró, adós maradt a megokolással. Hanem szó, ami szó, ezek a megstaurált, új képekkel feldíszített termék bizony csak újak, s veled együtt sehogy sem tudok

---

az ilyen „föjlújításba“ belényugodni. Színházi díszlet az, akármilyen korhű.

Benéztem a 48-iki német parlament helyiségébe, a Pál-temp-lomba. Az itt fölhangzó zoltáréneknek bizonyára több foganatja van, mint annak a parlamentnek volt, ahol okosan beszéltek, de semmit sem cselekedtek. Eszembe jutott hírneves Szalay Lászlónk akkori kiküldetése, mely még várja megíratását, Benéztem a sötét dómba, átmentem a múzeumba, de abból az össze-vissza halmozott tárházból csak a karmelita-kolostorból idekerült XV. századbeli Krisztus-passió képek maradtak meg az emlékezetemben. Testvér, az a piktor összes ismerőseit lefestette, Akinek haragosa volt, azt megtette latornak, s akármit mondasz, azok a Krisztus-kötöző pribé-kek, azok a jajgató asszonyok, az a Kajafás főpap: mind akkor élt ös-frank típusú emberekről vett példát. Most is előttem van egy veres-képű pribék, amint a kereszt súlya alatt görnyedő Megváltóra vigyorog.

Innen egy kis kerülővel a Börzéről elnevezett térre kerültem, ahol zöldséget árulnak. Hogy a börzeépületben mit árulnak, azt nem tudom. A piaci zöldségük hitvány, de nem drága. Egy jókora uborka három fitying. A gyümölcs Olasz- és Spanyolországból kerül ide. Útközben olvastam, hogy Németország 350 – 400 millió máрка árú gyümölcsöt fogyaszt s csak 250 millió árát termel, a többbit behozza. Pedig – azt mondja a cikkíró, hogy „a német gyümölcs a legjobb ízű a világon“. Hát ez már igazán gyomorsovinizmus, sajnálom szegényt, mert derék dolgokat termel a német föld, de a klímájáról már nem tehet. Különben a gyümölcsárús hölgy (kofának nem merem mondani) szintén lesajnálta hazája gyümölcseit s éppenséggel nem csodálkozott, hogy semmikép sem tudtam értékelni az éretlen szilvát. Elhaladván a hentesárúk előtt, muskátlis ablakok mögül négy oly csúnya vénasszony kandikált ki, hogy rossz előjelnek vettem. Furcsa is, virág közt látni öregasszonyt. Innen a tüköpiacra kerültem, ahol Stoltzenak, a gyorsírás egyik mesterének

---

---

mellszobra díszeleg. Éppen két szatócskutyá verekedett előtte. Nem zavarta a derék állatokat senki, engedték őket, míg aztán a gazdájuk csinált rendet.

Megnéztem az oroszlanos kutat, mely egy édes kis teret díszít. Az oroszlán, úgy látszik, únja a hosszú strázsát és savanyú ábrázattal fordul el a címertől, melyet markába adott a művész.

Egyébként újabb szobraiban nem mindig szerencsés az idevaló művészet. A tömeges Bismarck-szobrok közül való az itteni „vértés“ Bismarck. Lóháton ül az ifjú Németország, melyet ő ültetett nyeregbe. A főalak otromba s a szobor háttere meg éppen stílszerű: Pilsner Urquelle, Kaiserquelle s egy borkereskedés van t. i. a szobor mögött.

Ami az ivást illeti, hát itt is láttam egy antialkoholista kiállítást, amelynek utcai kirakatában láthatsz elváltozott emberi májat s vesét, képekben elrettentő példákat s egyéb statisztikai kimutatásokat. Munkások megállanak előtte, tesznek is egy-két helyeslő megjegyzést s a másik oldalra fordulnak – egy pohár sörre. A kiállítási helyiség különben – már kiadó.

Láttam a Frankfurt léghajó-hambárt: A két motorú Viktória – Lujza-léghajó ezer kilométert halad. Húsz utast vihet magával. Kitűnő karosszékben ülhet az utas egy-egy fülkében. A hajón külön kázinó van. Rendkívül ízléses a berendezés. Csakhogy drága út ez, testvér, amin egyébként nincs mit csodálni, mert 8 – 9 ember kell a léghajó vezetéséhez: egy kapitány, egy mérnök, két kormányos, 4 – 5 szerelő. A vállalat a hamburgi amerikai vonalnak egyik alvállalata. Nem kívánok himnuszt zengeni a jövő utazási eszközének, csak megemlítem, hogy nem léghajón, hanem vasúton értem ide Ákhenbe.

Tegnap morcosos időben pillantám meg e jeles várost. Volt alkalmam gondolkozni a német antropológusok weimari gyülekezetében a szlávokról elhangzott koponyateóriák felett. Beszéltek itt mindenfelét: hogy az ószláv koponya „hosszúfej“, a mai meg nem az. Az északi szláv finnel keveredett, a déli meg keltával, ezért a

---

---

különbség köztük. Bizony Hamletek ezek az antropológusok, akik hiába vizsgálják a koponyákat: biztos tények tudatának a híján majd ezt, majd azt vélik bizonyosnak. Különben hiába bírálgatjuk őket, tán mi bölcsőbbek vagyunk a magunk szakmájában?

Óreg este volt, mire horgonyt vetettem. Útközben értesültem, hogy ma kezdődik a német katolikus gyűlés; így hát kevés kilátásom nyílt a jó szállásra. Kaptam azért helyet, ahová fejemet lehajthatom.

Éppen próbálkoztak a kivilágítással. A vasút előtt nagy lobogódísz fejtek ki a városiak. Százával áztak el a zászlók. A fogadóbizottság kirendelt egy csomó iskolásfiút a pályaudvarra, kiknek karján fekete-sárga szalag (a város színe) jelezte a sarzsit. Kedvesen lepett meg, mikor egy 10 – 12 éves intelligens fiúcska kivette kezemből málhámat s egyenesen elvitte egy közeli szállóba. Pénzt nem fogadott el, hanem büszkén kijelentette, hogy örül, ha nekem, mint a város vendégének, szolgálatára lehet. Testvér, ezt nálunk nem lehet megpróbálni. Budapesten csak palik bízzák nem hordárra a holmijukat.

Amennyire német város estende fölelevenedhetik, Ákhen tegnap tényleg megélnék. Igaz, hogy szombati napra esett a bevonulás. A sok gyári munkás kiöltözött, az idegenek járkáltak s néha beszélgetés is hallatszott az utcán. Az emberek egymást nézték, meg a zászlókat s a színes mécseseket. Egyéb teendőm nem lévén, én is be mentem a városba. Ismered a, sajnos, szintén egy kissé agyonrestaurált városház homlokzatát. Előtte a Nagy Károly remek kútja. A koromsötét estébe, melyet azonfelül még szeles eső is tetézt, élesen bevilágítottak az ezernyi tarka mécsesek. Néha egy-egy tarka fényvonal esett a szoborra, mely körül némán álldogáltunk. Valóságos Ramazánünnep fejlődött ki. Estebéd idején a teret bőven ellepő korcsmák mind megteltek, egyik-másik helyről még zenészó, is hallatszott az utcára.

Egyik helyre én is bevetődtem. Kávéház volt, fedett udvarán

---

---

lámpadisz, a különféle nemzetek zászlói önálló fölfogással összeállított színekkel. A falak nagyban emlékeztettek a hidegkút-solymári és régi budai vendéglők freskóművészetére. A falakon temperával Athén, Kairó és India épületei díszlettek. Egyik kapu fölött a félhold igazán kifli (der Gipfel) példázott, a művész vörösre festette, hogy jobban lássák.

A közönség tisztára kiöltözött fiatal gyári munkásokból telt, akik – mondjuk így – „leendő“ élettársukkal jelentek meg a szombat este tiszteletére. Tizenhét hölgyet számláltam meg, kilencen volt kalap, nyolcon nem. Egyikük sem volt szép, hanem fehérbőrű s illedelmes viseletű megannyi. A tízfityinges sörszerű italt rendelték megannyian s a férfiak előre fizettek, bizonyára azért, mert nem akartak adósok maradni.

A zenekar egy vak művészből telt ki, aki félkezével zongorázott, másik kezével meg trombitáját fogta s fújta. Kísérője kedvenc hangszeredet, a nagydobot kezelte.

Legjobban tetszett a Vig özvegy nótájával kevert Boulanger-induló. Duettet is énekeltek a zálogháziól s a tőkés elnyomta szegény munkás sorsáról. Megtapsolták őket, de semmi különös lelkesedésel. Ez már a pártálláshoz tartozik, tehát becsület dolga. Éjfél felé kiürült a terem. Egyik elkezdte az ásítást, végre elaludt a pincér is és éjfélkor takarodót fúj a vak, aki nagyon emlékeztetett egy közös ismerősünkre. Tudod, hogy a mi „vakunk“ sírkeresztekre akasztja az ajánló táblát. Akár csak valami elhagyatott fenyvesben, egyszerre elnémult minden, a város közepét oly kedv ülte meg, akár a Molnár és gyermeke című nem éppen vig operában a temetőt.

Ma azután, testvér, annál elevenebb képre ébredtem. Hatalmas harangozás jelezte a kongresszus kezdetét. Mise a templomokban, gyűlés a városházán. A rossz idő ellenére csak úgy dől mindenfelől a sok cilinderes és tarka zászlós egyesület, megannyi a városba igyekező. A Nagy Károly dómja zsúfolásig megtelt s mondhatom, éppen nem kíváncsi tömeggel. Ezek igaz, hívő emberek, mondhat-

---

---

nám : alapos és rendszeres, nem alkalmi katólikusok. Kevesebbet mutatnak, mint a latinok, de mélyebben éreznek. Csak a kántorok, mint szakemberek, nem törődtek a misével, hanem vagy öten fölmentek a toronyba, érdekelvén őket a harangozás. Mellettük állván, amint szándékukat megértettem, nyomon követtem őket, Azt hittek, hogy hozzájuk tartozom s bevitték a harangláb alá, ahol tizenhat fiú veszett lelkesedéssel húzta a harangok kötelét. Testvér, tudod tán gyermekkorodból, hogy mily élvezet a harangozás. S mily kegy s kitüntetés, ha húzhatja a gyerek! Hát még itt, ahol történelmi harangokat kongat. Azért ne hidd ám, hogy mindenki tud harangozni. Ahhoz ritmikus erő kell. A fiúk alig akarták abbahagyni, csak a főharangőr (Glockenschulze) kemény intésére álltak meg nagynehezen.

S minő boldogok voltak, mikor a kántorok dicséretét hallották. Ez aztán harangozás, fiúk! – mondták nekik. – Mi is másoknak húzzuk a harangot, de tán jobban is van ez így, mintha nekünk húznák. Pedig majd húzzák még.

Ugyancsak a német apácák és szerzetesek kínai, tógói és kameruni iskolai kiállítását néztem meg mise után. Hatalmas kultúr-cselekedet ez is, de ők tehetik: náluk csak egy és fél százalék az analfabéta s hatalmas a társadalom. Nekünk erre nem telik. Egy kínai grammatikát vettem a kezembe németek s egy német grammatikát kínaiak számára. Hát, testvér, örvidenek, ha ily grammatikája volna a magyar nyelvnek nem magyarok számára. De hagyjuk ezt.

Végre dél lett. Ekkor aztán megnézhettem az ákheni dóm híres kincstárát. Tudod, hogy azt a „magyar kápolnában“ őrzik, melyet Nagy Lajos királyunk – a legegységesebb magyar király, áldott legyen haló, sajnos, szétszórt porában! – Szent István, Szent Imre és Szent László tiszteletére építtetett. Sok érdeme van ennek a újrafölelevenítésében néhai Czobor Bélának. Lajos király azonfelül remek egyházi szerekkel látta el ezt a kápolnát.

Három remek zománcú Madonnakép, két címeres gyertya-, két

---

---

arany-ezüstös ereklyetartó s hat zománcos magyar és lengyel címer maradt meg a kincsből. Ezek közül 1884-ben a magyar ötvöskiallításra tizenegy darabot küldöttek el. Ezt a mi művészi kincsünket Bock, az ákheni hírneves műtörténetíró-kanonok méltatta, szienai olasz munkát látván benne. Alaposan foglalkozott velük Hampel József barátunk (1888-ban). Hampel, aki ellensége a kombinációknak, a címerpajzs középső fülkéjében látható Szent László alapján azt állítja, hogy erdélyi s valószínűen odavaló ötvösök, esetleg Kolozsvári Márton és György mesterek, a prágai Szent György-szobor művészei készítették. A címerek, szerinte, valamely nagy szertartásos könyvre lehettek erősítve; ma Úrnapján a kanonokok csattként viselik. Nem akarom hosszúra nyújtani ezt a beszédet s csak annyit jegyzek meg, testvér, hogy sok szó fér a mi barátunk föltevéséhez, de igaza van, hogy ezek magyar remek. Behatóan kéne még foglalkozni e csodaszép tárgyakkal.

A többi ereklyéről (állítólag Szent Istvánnak egyik bordacsontja is köztük van) nem szólok, mert hisz láttad azokat te is.

Még egy dologgal fárasztalak. Láttam a kb. 25–28 ezer emberből álló körmenetet, melyet a német katolikus egyesületek rendeztek. Hogy példás rendben folyt le, hogy abban részt vett úr, munkás, iparos egyaránt, nem szükséges külön megemlítenem.

Nem nagy zenei élvezetet nyújtott a kétszáznál több rezes bandának (azonfelül három rossz katonai zenekar is hízlalta a fület) rémes összhangzástalansága. Színes képet is csak néhány zászlós mutatott; mert vagy húszezer cilindert látni esernyő alatt: nem épületes látvány.

Mind a mellett mégis impozáns volt ez az erő kifejtés. Az államfenntartó konzervatív elemnek öntudatos föllépése ez, az ugyancsak katonailag fegyelmezett komoly német szociálmussal szemben. S hogy ez éppen ezen a területen játszódik le, csak természetes történelmi tünet. A Rajnavidék németje római-kelta kultúrértégre van oltva s bár teljesen német és pedig nemzeti, a római hitet annyira magába

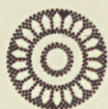
---

---

szívta, mondhatni felszívta, hogy az már neki nemzeti hite is. S ezt Nagy Károly teremtette meg, kinek temperamentumos udvarát oly élénken írta le a mi közös barátunk, Mühlbacher, a híres bécsi professzor.

De már igazán beleestem a tudákosságba. Az eső még mindig zuhog. Egy fekete, (kelta szó:) bunkukudad alak hozza a négy év óta húsz százalékkal itt is drágább borjúhust, mely azonban nem lett ízesebbé.

Az ünnepi tömeg még mindig ott tolong nagy csendben, a vásárosok is elhallgattak már. Jön egy zenekar. Elöl jár az ifjúság zászlókkal, ott leng a pápai lobogó is, a muzsika meg rekedtig játsza a Wacht am Rheint . . .



---

---

III.

Cambra, 1912 aug. 13.

Testvér!

Úgy-e, gyorsan haladok? Mindenünnen elűz az eső, de azért bárhová szököm is, elér. Ákhent menten elhagytam s végig hajtvá a belga Flandrián, esőben látván a charleroi-i szénbányákat (képzelted ezt a csepegő feketeséget),<sup>1</sup> végre elértem a francia határt. Maubeugenél következett a vicinális. Most bizonyára azt hiszed, hogy szidni fogom ezt az alkotmányt, akár csak az anyósokat? Hiszen, ha a ketreceket, szakaszokat dicsérni akarnám, magamnak kellene füllenennem. Vasárnap késő este lévén, beültem a harmadik osztályú szakaszba. Harmonikát hallottam s mellé három jóhangú munkás énekelt. Minden öt percben megállván, csakhamar megteltünk. Vörös nadrágos közvitézek, gyalogosok és dragonyosok, vasárnapi kirándulók, munkások, festőakadémikusok csakhamar egy családot alkottak s Valenciennesig, ahová én is igyekeztem, úgy dült a nóta a három dalosból, akárcsak az eső. Egy durva szó sem hallatszott, a közvitézek közül az egyik éktelen rossz hangon belevegyült a nótába, de társai leintették. Egyetlen kaptos alak volt a társaságban, de ezt is letakarta a felesége. Aludt szegény.

Valenciennesbe érkezve, málhás embernek (azért sem mondom hordárnak) nyoma sem volt. Zavaromból egy közvitéz mentett ki, holmimat e szavakkal cipelvén a kocsihoz: Engedje meg, kapitány uram... Erre jó a sokszor megcsúfolt kecskeszakáll.

Kérded, hogy mit kerestem én Valenciennesban, tán csipkebolton akarok nyitni? Nem kerestem én ott semmit. Bebukantam a francia Flandriába, ebbe a tiszta városba. Érdekelt a levegője, a

---

---

piaca, a kertje, a piktora. Szen Flandria francia ugyan, de körülbelül úgy viszonylik az igaz francia elemhez, mint Érsekújvár mondjuk Szenteshez. S mégis ízében franciává lett ez a flamand-vallonkelta keverék. Míg a belga Flandriában erősen feltetszik az erős testszín, a pirosposzsgásság, emitt már kecsesebbé válik táj s ember egyaránt. Nem eleven ugyan s jobban kegyeli a tyúklevest, mint a bölcseket (igaza van), de van benne közérzés, városát szereti s ha kell, áldoz érte. Nem hiszem én, hogy a választáson alapuló autonómia legyen a legtökéletesebb formája a szabadságnak. Ember teszi s végzi a munkát, csak legyen is arravaló.

Olyan városi kertet láttam itt, testvér, oly bájos virágtelepeket, hogy szinte szeretnék fölcsapni kertésznek... Szinte megingott bennem az a hitem, hogy a bab virágja szebb a krizantémnál, de mind ezt együtt élveztük már Hollandiában... Valóságos kerti városka ez. A (keresd meg a szentek sorában:) Szent Géry temploma elé ültetett kies ligetben áll Watteau szobra, Carpeauxnak, ennek a majdnem festő-szobrásznak a remeke. Oldalain barokk alakok, a Watteau kedvenc angyalkái lebegik körül ezt az édes piktort. Csak azok a művészettörténeti leírások ne úntatnák az embert! Ismered ezeket a képmagyarázó urakat, akik ezt, vagy azt a szándékot fogják a művészre. Watteaura is ráolvasták, hogy a buja fantázia ideálizálója. Bizony ő azt föstötte, amit látott: remek és cikornyás vidéket szerelmesekkel (a virágnak akkor sem lehetett megtiltani, hogy kikeletkor megne nyíljék), föstött aranykalászos mezőn arató parasztot, megföstötte szépen és úgy, ahogy az csak neki volt sajátos fölfogása. Carpeaux azért értette meg ezt az ő rokonlelkű elődjét. Ne szólj meg érte, hogy belekontárkodom a művészetbe, de nem referálhatok mindig a zöldséges piacról, meg a tojásokról... (itt vannak a legjobb tyúkok). Csak még egy szobrot említek meg (pedig van itt elég, meg is néztem valamennyit, mert későre rendeltem az ebédet:) ez a Froisart francia krónikus kollégánké a XIV. századból. Oszlopcsarnok közepén ül meglehetősen kesernyés arccal, mintha nehezére esett volna

---

---

az írás. Pedig oly becsületesen s világosan írt ez a törül metszett jó ember, hogy meg kell szeretnünk. Lemaire szobrásznak a munkája, Alírását is nagyon ügyesen választották meg.

„Si aucun quiert savoir qui je suis je m'appelle Jehan Froissart natif de la bonne et franche ville de Valenciennes.“ (Ha valaki tudni akarja, hogy ki vagyok: Froissart Jánosnak nevezem magamat s a jó és szabad Valenciennes szülöttje vagyok.) Nem hiszem én, testvér, hogy neked szobrot emeljen a szülővárosod. Családi szobrászunk meghalt s polgártársaid okosabb célra sem adakoznak. Hanem félre a rosszalkodással, szép dolog az, hogy ily hazafias érzés lakik e kicsiny – tán 35,000 lakosú – városban.

Az állam segítségével múzeumok épült, egypár elsőrangó Rubens van benne s bárcsak lenne vidéki városainkban hozzá fogható. L'Ayraud Liszt Ferencét is itt láttam. Tisztelet, becsület a most is élő mesternek, nem éppen sikerült munkája ez az arckép. Van itt festőakadémia is, melynek éppen L'Ayraud – ki, sajnos, nem volt a városban – vezető tanára. Meg is látszik a várososon a művésziesség: apránként az idők folyamán művészies érzékűvé lett itt a városi nép, szereti a szépet, a tisztát, és csinosat. Művészibb lelkű ez a nép a sörös bajornál. Műnkhen a fekvésének, meg királyai erélyének köszöni fellendülését.

Ne beszéljünk az átöröklésről, de bizonyos, hogy a művészi érzék: legyen az zene, festészet vagy szobrászat, művészi környezetben jobban fejlődik, mint a tisztán állatéleti funkciónak örvendő vidéken. Pedig a kettő nincs ellentétben.

Nem messze a múzeumtól éppen marhavásár volt. Felhajtottak vagy 300 ökröt, borjút s vagy 85 tehenet. Hollandi fajta, jobbára derék állat volt. A mészárosok éppen oly öntudatosak itt is, mint odahaza, csak egy körülbelül 130 centiméter átmérőjű öreg mester felelt szívesen kérdéseimre. A filé ára kilogrammonként 4 frank, a borjúé 3,20 frank, az ürü 3,20 frank. Ő a tejárúsokat, meg a péket szidta: uram, 42 centime a kenyér kilója! Mikor azonban az

---

---

egyik bikaborjú árát kérdeztem, majdnem rám szóta 140 frankért. Csak nagy nehezen szabadultam meg tőle. Testvér, ha vásárra mégy, vagy vásárolj, vagy ne kérdezzess.

Megnéztem a városházat is, ezt az igazán szépséges barokkhomlokzatú épületet, mely késő – reneszánsznakis beillik. Éppen esketett az odavaló Bárczy s komoly képpel ajánlotta a párnak a hívséget s a családi élet ápolását. A násznép díszben volt, a kocsisok is bementek s nem lehet tagadni, hogy szinte ünnepi hangulat vett erőt a gyülekezeten. Csak sokat irtaks végén túlsokat paroláztak; nekem iskijutott belőle.

A városházán egy kis szemelvényét találtam a regi hírű valenciensi csipkének. Ne várd tőlem, hogy ezt az álomszerűen finom női munkát itt fejtegessem. Csak annyit tudok, hogy Flandria már a VIII. század óta híres ebbeli művészetéről s már a XVI. században velencei hatás nyomán eredeti típusa fejlődik a flandriai csipkének. Arany ideje volt e műiparnak a XVII. és XVIII. században, mikor az urak is 120 frankos csipkés karmantyút viseltek, nem is szólva az asszonyi divatról. Mária Antoinette királynő (1780) megölte a versaillesi csipkés divatot, egyszerű fehér ruhát viselvén. Az udvarhölgyeknek sem kellett már azután, a forradalom meg éppen ellene volt. Azonban még 1804-ben is 300 frankot megkeresett évenként az ily csipkeverőnő, ha hajnali öt órától esti nyolcig dolgozott. Azután apránként elhaltak a csipkés asszonyok, 1849-ben már csak egy öreg él közülök. Glairo Orsolya kisasszony az utolsó igazi csipkés művésznő s 1859 után híre sincs már a művészetnek. Megölte a gyárpar: 75 centimot, egy frankot fizet a kereskedő a kézi munkáért, mert a gyárban még olcsóbban kapja. Amellett a regalvanizált csipkedivat sem tart sokáig s igen gyakran raktáron marad a portékája. Baileulben és Calvadosmegyében még van ugyan kézi munkásnő, de ezeken még az államségély sem sokat lendít. Nagynehezen rátért ugyanis a francia kormány is arra, hogy a helyi háziipart kezdi pártolni, de nem nagy kedvvel teszi s csak egy-némely képviselő helyi érdekű kívánságát teljesíti vele.

---

---

Mindezt, testvér, én ott helyben olvastam, André Mabilie: *La dentelle à la main en Flandre* (a kézi csipke Flandriában) című jelentésében, mialatt megreggeliztem. Eszembe jutott, hogy a háziipar terén nálunk több történet, csak kitanárának Mezőkövesd, Bánffy-Hunyad s a tótság mellett az illető körök. Most Dalmáciában próbálja a jólelkű Mária Jozefa királyi hercegasszony a csipkét szélesebb körben tenni ismertté; sikerül-e, nagy kérdés.

Elég ebből ennyi. Azért fecsegtem róla, mert folyvást esik az égi víz s nagyon emlékeztet a csipkére. Én magam férfi létemre sohse viseltem volna; hogy hölgydivatnak szép-e, azt te ítél meg.

Még az nap Cambraiba mentem. Tudod, hogy ott holmi írásokat kerestem s meg is leltem. De voltaképp maga a város is érdekelte. Magam sem tudom, hogy miért. A valóságban úgy hatott rám, mint amikor Pozsonyból egykoron Galántára érkeztem.

A város nagy terén – minden flandriai város közepén van ilyen – egy leromlott stílű városhoz, a másik nagy téren az augusztus 15-én kezdődő kermessere idevonult állatsereglet (Makon és Szentesen is járt, a magyar címer is ott pompázik a főátoron), mézesbábosok, jósnők, kik egyaránt szidják az esőt. Szegény oroszlánok bögnék zordonan, mert fáznak. Mindegy, azért itt is megnéztem a színpompában ragyogó szép városi kertet. Froissart krónikásnak 1444-ig való folytatói (Prevost de Cambrai és Enguerrant de Monstrelet) ugyancsak itt kaptak szobrot; miért maradjon el Cambrai Valenciennes mögött? Nem tudom, hogy Kecskeméten Hornyik Jánosnak emeltek-e szobrot? Ennél érdekesebb Baptist de Containg XV. századbéli kereskedő és gyáros szobra, aki a batiste-ot hozta forgalomba s ennek a szövetnek (Baptist) a kortársak már az ő nevét adták. („Találmanya jótétemény volt hazájára nézve.“ Így szól a fölírat.) Tény, hogy ez a kereskedő többet használt hazájának, mint amennyit egynémely történeti híró reneszánszalak ártott a városának. Már pedig ez nagy szó.

Már megint rajtaért a nagy szóömlengés. Jól van, testvér, igaz,

---

---

hogyan ezek közismert dolgok, de ha új dolgot akarsz hallani ezekről a kultúrvidekekről, legfeljebb a multba kell visszazárni, mert a mai kultúrpugris itt, ha letette a közobulust: visszavonul s gyűjti a pénzt rakásra. Állítólag 150 apró szénkirály lakik Cambraiban s környékén, akiknek nagy része a szénterület üzembevételével egy éjszakáról hajnalra virradólag milliommossá lett. Ezek maguknak élnek, szép lányaik csak ünnepen járnak a városban - autón s régi szokás szerint milliomos kisasszony csak vagyonos ifjút boldogíthat. Ehhez nekünk, idegeneknek, nincs közünk, söpörjünk a magunk ajtaja előtt. De jól esik az idegen félszogséget fölemlegetni. Igaz-e, testvér? Ha meg akarjuk tudni, hogy a francia közelet a valóságban milyen, ne olvassuk el az erkölcs-rajzoló regényeket s ne szedessük rá magunkat a drámáiktól. Itt már aztán rá kell térnem a francia asszonyra.

„A leányok nevelése nálunk el van hanyagolva. Ezeket nem kell tanítani, tanuljon a fiú, kinek jövője függ tőle. A leány ne legyen tudós, elég, ha a háztartást vezeti és szó nélkül engedelmeskedik a férjének. A tudós nő ugyan nevetséges, de a tudatlan és neveletlen anya miképp nevelje a leányát?

Az asszonnak – nem lévén erre kellő testi ereje – az állami kormányzatban, a katonaság rendjében s a mekhanikus munka terén nem lehet szerepe, de annál több a hivatottsága az ipar terén.

Az asszony szabja meg a ház erkölcsét, ő a lelke, nélküle nincs igazi alkotás. Nem képelet ez a világ, családok összesége az s ennek a középpontja az asszony, kinek szorgalma, tisztasága, figyelme dönti el a jövőt. A gyermek az övé, az emberiség fele az asszony.

A leány ne legyen tudatlan, nem szabad unatkoznia. Aki unatkozik, az nem tud figyelni, tartós munkára képtelen. Ilyenné lesz a buta asszony leánya. A leány ne aludjék sokáig, mert idegessé lesz, ne legyen kíváncsi, erről lehetőleg le kell szoktatni, ne olvasson idegrázó munkákat s a lelkét tartsa készen minden jóra. Mert viasz a gyermek lelke, formálni kell.

Tanulja meg a leány a nyelvet jól. Irtsuk ki belőle a babonát.

---

---

A keresztyénység szelleme megveti a világ hívságait, szeretetével előkészíti a halálra. A haláltól való félelmet el kell tüntetni, azzal szemben bátorrá kell tenni a nőt. A vallás oktatása olyan legyen, hogy a kétélyeket ne engedje szóhoz jutni, belé kell oltani a hitet.

A hibákat nyesegetni kell s a jó tulajdonságot ápolni. Hiúság, irigység, fecsegés, ezek a francia *humeur changeante* eredői. Itt kell a nevelőnek jó szóval, tettel közbelépni. A tudás köre ne legyen túl nagy: helyes gondolkodás, írás, olvasás s a számtan elemei. Elég, ha franciául jól tud a nő, a divatos olasz és spanyol nyelvtanítás nem sok jóra visz. Rajz, zene, hímzés, ezeket tudja a nő, de a fő, hogy a régi módi *gaulois* asszony becsületessége, vezető szelleme oltassék bele, szóval az antik egyszerűség legyen az ideál mindenben.

Hát, testvér, ezt Mgr. Fr. de Salignac de la Mothe – Fenelon, a cambriai hercegérsek, írta a leányok neveléséről írott könyvében. (*De l'éducation des filles.*) Ugyanaz a finom arcú s még finomabb lelkű gallus az, ki a Telemákhus kalandjait írta, s akinek munkájából majdnem kétszázad asszonyembere tanulta a francia szót. Tán emlékezel még a munka címlapjára, amelyen egy jól táplált úrnő: Minerva, kezénél fogva vezeti a báméskodó ifjat az erkölcs templomához.

Azért idéztem ezt a kis bölcseséget, mert így nevezték a francia leányokat 1715 óta többé-kevésbé eltérő változattal. Ez volt a minta, melytől csak néhány év óta, ha a fordulatot messzibbre akarjuk tenni, 1871-től fogva tértek el. Van itt Cambraiban egy női *Collège Fenelon*, melyet a város és állam tart fön. Megnéztem. Hát egy jobb (nem a legjobb) fajtájú felsőbb leányiskola, melynek tanterve középeurópai mintára készült. De a bennlakók házi-rendje alig tér el az apácák tartotta intézetekétől, mert a francia anya nem akar a leányából magánál különbet nevelni.

Hát, testvér, megadtam a tisztességet Fenelonnak, kinek sírját csak 1824-ben látta el utódja szép márványemlékkel, mely a székesegyház kápolnájában van. Tudni való, hogy Fenelon annak idején modernista számba ment s a pápa (XII. Ince) néhány munkáját

---

---

indexre tétette. Végrendeletében aláveti magát az egyház rendelkezéseinek, de kijelenti, hogy az ő neve alatt mások írtak néhány oly munkát, melyhez neki nincs köze. Megérik a végrendelet szellemén, (1715. jún. 15.) hogy a büszke régi francia urat holtra bántotta jóhiszeműségének a félreismerése. Mert úrnak úr volt. Olvastam az itteni könyvtárban egy cselédi rendtartását, ilyen fegyelmet aligha gyakoroltak egyebütt, mint ebben a püspöki udvarban. Árulkodó inasait menten elcsapta, s maga olvasta fel nekik, hogy aki elfecsegi, amit egymásról mondogattak társaik, immédiatament kikergeti a házból.

De mint hercegérek nagy úr is volt. Cambrai addig, míg a XVII. század végén végleg francia kézre került, amolyan semleges területféle. Ezért kötötte meg itt Velence ellen Miksa császár, XII. Lajos (1508. december 10-én) a nagy, Velence ellen irányuló ligát, melynek tagjai voltak Ferdinánd spanyol király, II. Gyula pápa s melybe belévonták Magyarországot is. Azonban ez csak véletlen, mihez Cambrainak csak lokális köze van. Fraknoi kitünő tanulmányában föltárta ugyan ez érdekes lapját a magyar történetírásnak, de akad még kalász utána is. Tudod különben, hogy nincs valami nagy okunk büszkélkedni akkori szereplésünkkel.

De már megszabadítlak a sok beszédőtől. Megúntam a sok esőt.

A végsorokat már Párisból írom, ahová az eső vígan kísért. Elázott minden tervem, adieu Bretagne, St. Malo stb.

Egyelőre a francia konyhát tanulmányozom, melynek régi tisztaságába való visszaállítására százan szövetkeztek (ismét eggyel több az egyesület) s igyekszem megélni a ködös, nedves, esős Párist.

Kár, hogy nem vagy velem, együtt szidnók és – élveznők. Ha egyebet nem, hát a mozit. Mennyi komikum rejlik olykor egy ilyen rémdrámában! Egyet meg kell adni a galloknak, hogy még a szürkeségbe is beléviszik a derút, a hilaritást. Kérjük az Istent, hogy nekünk is juttasson belőle.

---

---

---

#### IV.

Lisboa, 1912 augusztus 20.

Testvér!

Reményem, hogy nem veszed rossz néven, ha a Sudexpress élvezeteiről csak röviden adok számot. Az elázott Párist, hála a barometrumnak, végre tisztuló időben hagytam el. Tours, Poitiers, Angoulême mellett (körtéje Komáromban terem a legjobban) elrobogtunk. Egy cseh gyáros nem engedett olvasnom, mert vesztetem véletlenül valami cseh szóval találtam a köszönését viszonzni. Rög-tön megeredt a nyelve s elmondta, hogy a franciák külkereskedelmi forgalom tekintetében a negyedik helyre jutottak s ez neki igen rossz-szul esik. Sőt messzemenő következtetéseket vont le ebből a tényből, azt állítván, hogy mindezt, titoktartás kikötésével, befolyásos helyen hallotta. Erre szó nélkül megmutattam neki az azonnapi Gaulois-t, amelyből mindezeket olvasta. Azzal vágta ki magát, hogy azok a lapok mindent megtudnak. Később bosszúból elhitettem vele, hogy Lopez de Vega eredetileg Chlopec volt, s cseh eredetű. Majd elértük a Gironde vidékét. A sok hajó láttára elméláztam s a Dunának kívántam ilyen forgalmat.

Másnap Valladolid után neki váltottunk a sárga, agyagos spanyol világnak. Áldottam a tüzelő napot, végre tiszta, zavartalan eget láttam és forró sugarat éreztem. Tudod, hogy mennyire szeretem a nap hevét, de ne hidd, hogy most már a nap dicsérete következik. Mindig nevettem, mikor a római krónikás, tán az öreg Suetonius, (akit pestiesen Szvetyinek neveznek) lenézőleg mondogatja, hogy valamelyik római császár unalmában legyeket fogdosott. Bizonyára kénytelen volt vele, mikor nyáron a római tornácon a nagy melegben

---

nem engedték pihenni. Megcselekedtem ezt én is, mert az Afrika partos belföldjére emlékeztető vidék csak itt-ott emberelte meg magát afféle kis oázissal s így ez a hadjárat nem rövidítette meg az élvezetemet. Elvégre is békét kötöttünk. A portugál határon néhány cifrán kiöltözött vámőr vizsgálta meg alaposan a málhákat. Ezek luzitánok, tehát hosszúfejűek, most képzelj a fejökre egy fehér csakót s két barokkoszlophoz hasonló lábat s előtted áll a finánc-Apolló.

Hanem azért szép országot juttatott nekik jó sorsuk. Elhagyva a spanyol veres földet – melynek az a dicséretes szokása, hogy a sár, de inkább a por akárcsak a mi rónáinkon, mérhetetlen arányokat ölt, – lankás, eleinte bozotos, majd később dús növényzetű vidéken haladtunk. Imitt-amott nyáicsillingelés hallatszott, olykor a vasút mellett delect csacsija körül a báránysereg, a pásztor meg a fa alatt égnek fordulva aludt, szemére húzva fekete süvegét. Lassú ökrét biztatta a fackével szántogató földműves, öszvérhúzta taligán riogatták a lusta állatokat csokoládéarcú némberek. Aztán apránként elötétedett a látóhatár, föltűnt az óceán s egy hosszú alagúton berobogtunk Lisboába.

Nem kívánhatod tőlem, hogy néhány napi itlétem után még csak meg is hallgatható benyomásokkal álljak elő arról az országról, melyről nálunk legföljebb annyit tud a nagy többség, hogy nemzete vígan szokott dudálni. Pedig hát nem víg s dudálni a falvakon szoktak ugyan, de azt másutt is megcselekszik. Hiszen tudod, hogy mily alaposan szokták egymást lejellemmezgetni a népek s mennyi szeretet nyilatkozik meg az egymást lebecsmérlő mondásokban. Ha egy portugál jönne Budapestre, az is csak azt a hibát követi el, hogy általánosít s ha megészlel valamit, azt a saját szemüvege számához viszonyítja.

Alapigazság, hogy legnehezebb fővárosa után ítélni meg az országot. A felsőbb rétegről hamar megtudod, hogy miképp szerezte a műveltségét, felületes-e, tetszelgő, finomabb érzésű, vagy micsodás. A népet meg, ha nem élsz közte, s nem tudod a nyelvét, csak éppen

---

---

mozgó alakoknak látod. Hogyan igazodjék el az ember! Elolvastam a salamancai egyetem rektorának, a híres Miguel de Unamónak a könyvét portugál utazásairól. Ez a fényes tollú köztársasági érzelű esztétikus, a ki spanyol földjeivel ellentétben lelkes portugál barát, évenként legalább egyszer megfordul köztük, irodalmuknak alapos ismerője, nagy bámulója. Ő mondja, hogy a portugál jellem alapjában pesszimista, hogy öngyilkos nemzet, mert – költői öngyilkosok, s 1909-re megjósolja nekik a csődöt. Egy más helyen meg azt írja, hogy a portugál parasztnak a Krisztusa a faluban él, vele mulat, holott a castiliai Krisztus sohasem száll le a keresztről, s mindig vérzik. No most már hogy látsz belé a nép lelkébe, mely egyszer pesszimista, mert poétái öngyilkosok, máskor meg a Megváltóban is az emberi vonásokat szereti.

Hát én, testvér, nem ítélek, s nem is érzek rá hivatottságot, de annyit mégis mondok, hogy ezek a portugálok hasonlítanak az olyan emberhez, aki egyszer megütötte a nagy lutrit s azóta azt költi. Most már a végére jutott a tőkének s adósa a szomszédainak.

Pedig micsoda áldott földrajzi helyzetet juttatott nekik a természet. Egy nagy folyó torkolata mellett oda rúg ki az Atlanti óceánra ez a város. Európának a legszebb ablaka ez a portugál partszegély, melyről a nagy világútra tekint. Voltak is nagy fölfedezőik, akiket az emberiség a magáénak tekint, de már jó részt elélték, amit ezek szerettek. Észembe akkor jutott ez a közhely, mikor egyik jeles Napoleon-korbéli hadvezérök, Marques tábornok szobra mellől néztem a parti vásárt. Mert megnéztem, hiába dohogsz. A tábornok szobra mellett a köteles oroszlán pihen. A napon ott sütkezett a bronzvad mellett egy fekete kis cirmos, a fejét odahajtván az oroszlán oldalához. Vasco de Gama után Arruaga következik mint elnök akiket a „pesszimista“ portugálok Arrua – gagának csúfolnak. Hisz a tekintélyek kora lejárt náluk, s ők saját magokat gúnyolják legjobban. Szomorú nemzet, amely a saját hitványsága fölött csak nevetni tud s elfeledte a lelkesedést.

---

---

De már kezdem pedzeni a politikát. Szeretnék dicshimnuszot zen-  
geni az idevaló zöldségnek, a paradicsomnak, ennek a zamatos zöld  
paprikának s az óriás töknek, amilyen nincs még Mauthnernek sem ;  
hát még a gyümölcsnek: az őszibaracknak, szőlőnek, fügének ! De  
akkor az Istennek kéne dicsérem a hatalmát, ami e levelezés folya-  
mán nem szükséges, mert magától értetődik. A sok szónak az az  
értelme, hogy a t. nép nem nemesít, nem törődik az értékesítéssel,  
hanem ősei nyomát követve, leszedi, ami terem. Magát a vásárt érde-  
mes volna megfősteni, de csak hollandi humorral. A nemzeti gyümölcs,  
másként a paradicsom közt csupaszon mászkáló csecsemők tényke-  
dését meg lehet festeni, de leírni nem szabad. Azaz, hogy szabad,  
de nem illik. Már a halász-lacikonyhák érdekes típusokat is szolgál-  
tatnak. Jobb ízűen még nem láttam azon forrón az olajból kivett halat  
enni, mint ezeket a munkásokat. Mert hal és gyümölcs a táplálékok.  
Húst ritkán látnak, víz drága, lakásaik nyomorútlak. A pauperizmus  
enyhítéséről vezércikkeznek itt is, de a jámbor óhajtasnál egyébelő  
nincs ezekben a konstataciókban. Aki erre jár, okvetlenül megfigyeli  
a halárúsnőket, kik az óceánnak ezzel az áldásával háznak s a hét-  
halmú városnak marosvásárhelyi kövezetű szűk utcáin mezitláb ringó-  
lépésben járnak napestig. Arcuk sötétbarna ; szabályos, eleven, jó  
szemük van ; fejükön nemezkalap, azon a halas kosár, melyet úgy  
hordanak, akár ami riszáló járású parasztleányaink. Idevaló etno-  
lógok görögöknek mondják őket, én inkább azt hiszem, hogy kelta-  
iber keverék. Déli bretonok ezek mindenképpen ; nem oly vaskosak,  
mint a Bretagneban, de erősen emlékeztetnek azokra a csontos,  
hosszúkéjű keltákra.

Íme rajtakaptam magamat az etnografizáláson. Lehetetlen is ezt  
itt elkerülni, ahol ős negrito, iber, kelta, római, ó-sémi, görög,  
sváb-gót s arab keveredés mellett a gyarmatok vére is belekerült  
ebbe a körülbelül négy millió fölüli való tömegbe. Egy tényre bizto-  
san meg lehet állapítani : hogy a hosszú, finom arcélú ruganyos elem  
az úri gót-római fajta típus maradványa. Etnografus legyen, aki ele-

---

mezni tudja az egyes rétegeket, melyek ezeken az összekevert fajtán megláthatók. Még a balkáni népeknél is jobban keveredtek itt a fajok. Az úri elem megernyedte köztük, részint kényelemszeretete, tán a jó ízlése nem engedte a közeledést az alsóbb rétegekhez, meg el is gyávult. Így esett meg, hogy az erélyesebb, szájasabb mob kerekedett fölül és pedig hamarább, mint egyebütt szokott. De tán éppen ennek a furcsa keveredésnek eredménye, hogy egy 1527 táján alig másfél milliónyi nép félvilágokat tudott meghódítani, egy nagy rajt ereszteni Délamerikába s máig legalább még igen tekintélyes afrikai területeknek az ura. Nem kegyetlenkedtek, s nem lévén finomabb vér, elkeveredtek akármiféle színnel. A Kongót (Maniconghinak nevezték) ők fedezték föl s úgy onnan, mint az afrikai Angolából a bennszülött királyok a magok jószántából hódoltak be nekik. Alig telt el egy emberöltő, a kongói király Henrik nevű fiát Mánuel király 1518-ban úgyszólván ráerőszakolta a pápára püspöknek. Már benne vagyok a gyarmatok kérdésében, ami azonban, sajnos, csak az angolokra s németekre tartozik.

Hiába, testvér, csak a sivatag s a tenger népe tud hódítani, ha szabad – már miért is ne volna szabad – így neveznem őket: ezek az aviatikus népek. Előre megy, elbotlik, elpusztul, de nyomot hágy. Ezekkel a kiszólásokkal csak eltakarom gyarmatra vágyódásomat, melyért ugyancsak bevernék a te fejedet, ha magadévá tennéd ezt az eszmét. Én eltagadom, hogy megírtam. S mégis, az a meggyőződésem, hogy szerezzünk gyarmatot.

Mert, hogy ezeket a gyarmatokat erősen féltik a mostani hódító politikusok Lisboában, azt ők maguk írják. Egyáltalán itt mindent megírnak, a jelent kinevezik aranykornak, a múltból csak az jó, ami nekik éppen tetszik. Kíváncsiságból elővettem egy iskolai célokra írt történelmet, mely még a királyság idejében készült. De már abban is megrótták a XIII. századbéli abszolutizmust, s leszólták az akkori nép ellenségeit. Ilyenkor mindig eszembe jut az öreg F. Balázs képviselő, aki azért volt ellensége Szent István királynak, mert nem

---

---

törölte el a jobbagyságot. Le nem szűrődött francia kotyvalékok árulnak itt Szellem cége alatt. Ha látnád itt a főtéren, a Rocion azokat a kávéházi, éjjel s nappal ott tanyázó, kézzel és lábbal beszélő alakokat, nagyon hamar megértenéd, hogy miért vándorolnak ki részint a jobb ízlésű, részint a szegénységük miatt elkeseredett elemek. Pedig hát nem is ők az urak, hanem franciáké, de főleg angoloké itt minden, ami pénzt ér. De a jó hitelező nem engedi elföldelni az adósát, amíg lélekzeni tud.

Hát, testvér, akármint korholsz is, lehetetlen itt kitérni bizonyos dolgok elől. Harangszót itt nem hallasz, mert nincs, aki kongassa. Boltokban, piacon szent képet árulni nem szabad, tilos a papi ruha viselése: így akarnak ezek erőt venni a valláson. Az inkvizíció legalább megszabta, hogy mi a vallás, ezek szerint azonban kötelesség nem hinni. Nem akarom én ezt a harcot, mely apró s nagy bosszantásaival szembe ötlük, itt elemezni, hiszen nem ránk tartozik. De kicsiben erős példa, hogy az elméleti radikálisok a gyakorlatban milyen zsarnokok. Hogy jártak az új-törökök is, meglássuk majd, hogy meddig bírják ezek a katolikus perzsák.

Akárhol jársz, akármerre fordulsz, mindenfelé kocsin, autón, színházban, bikaviadalon három bamba közvitéből lett altisztet ünnepeltet az itteni sajtó.

Ezek fogták el azt a szerencsétlenül járt Juan Almeidát (a mi seregünkben szolgált, mint százados), aki lelkes portugál ugyan, de ez esetben nem bizonyult valami nagy stratégának. Most rabköntösben rontja a gyomrát. Holott régebben, mikor a köztársaságiak „konspiráltak“, azok maguk élmezheték magukat. De jelenleg ők a győztesek s a többiek félnek tőlük. A román népekben megvan a ribaldó szelleme: egy darabig csöndes, aztán föl kell lázadnia; de egyikben sincs meg az a maró, lugos elbánás a legyőzött ellenféllel szemben, mint ezekben a rikácsoló szóvivőkben. Maguk fejtegetik röpiratokban a karbonarizmus szükségét, elmondják a históriáját, fejtegetik, hogy nekik az kell. Ma

---

---

már a hatalmon lévő köztársaságiak a konzervatívok s erősen féltik az uralmukat a mindent felforgató karbonáriktól.

Megnéztem egy „Co-co-ro-co“ című aktuális darabot, (a kakasok ilyen tompán énekelnek itt) melyből kettőt tanultam. Egyik tanúság, hogy Lehár innen hozta a zenéjét, mert nem teszem föl a portugál Pachecótól, hogy zenét lopjon. A másik, hogy miként lehet néger tánc mellett megjátszani egy színes hírlapi tudósítást. Legrosszabbul a pap jár benne, mindenki őt veri. Ilyen a napi képzőművészet is. Mit szólna a mi derék besnyői kapucinus gvardiánunk, Izidor, ha látná, hogy mily éktelen szobrokban gúnyolják rendtársait: Ő tudom, nem hagyná magát, hanem forró szurkot kívánna a szájokba.

Nos, testvér, láttam én azért egyebet is, mint szoborszatirát, meg Co-co-ro-cót. Nem fejtegetem a portugál bikaviadalt, mely a közönségnek nagyon tetszik, de annál kevésbbé az agyonhajszolt bikának, amelyet ugyan nem ölnek meg, de végig bosszantanak. Elengeded ugy-e, hogy az utcán a kecskéről és tehénről lefejt tejről értekezzen. Mert ha nem, végig vezetlek az északi Kárpátoktól idáig csángó pásztozelemen s kifejtem előtted, hogy ez a máig is alig telepes elem atyafiságos fajta. Elnézve egyes hangtani egyezésektől, a portugál pásztorok között is megtalálod a rumir vagy rumun típust. Ez a kérdés megérdemelné, hogy untassalak vele. Majd ha a déli széltől ellan-kadva nem mersz ellenkezni, elregélem az oláh kérdésről való teóriámat. De inkább egyebekről beszélek.

Egy szép napon, mikor a szokásos tengeri szellő nem zavarta fenséges tüzelésében a napot, neki váltottam az egyik volt királyi várnak: az Ajudának. Képzeld el a Rózsadombot Budán, körülbelül harmadfélszeres, meredek kiadásban, megfelelő s már eldicsért kövezetével. (A Rózsadombot azóta járhatóvá tették. Nem is áll szóba veled a turkesztán fejű Vaszi, fővárosunk pótesze.) Valahogy föl-jutottam. Az út megérte a fáradságot. Egy csomó kaszányát láttam, az európai kontinensnek fesztelenség dolgában első katonaságával.

---

---

Följebbvalóinak csak akkor köszön, ha neki tetszik, mert szabad ember. Ne vedd tőlem gúnyolódásnak, de titkán láttam még görhesebb alakokat. Nem mintha rossz anyag lenne, de úgy látszik, hogy nem tartják szükségesnek az egyenes tartást. Mindez azonban nem oly nevezetes tünet, mint a macskáknak ez az Eldorádója. Ami Konstantinápolyban régen urrá tette a kutyát, az a sors érte itt a macskát. Minden ház előtt három-négy hever vagy jár-kél, figyelve a halas kofát. Az egyik hadfi, kinek a kegyét egy szivarral nyertem meg, csillogó szemmel mutatott egy harcedzett, tépett fülű s farkú veres kandúrra (házi orvosom jutott eszembe, de ne szólj neki) aki büszkén ült a szomszéd kantinos előtt. Ez a fetis náluk.

Fönn a királyi lakban, melyről, a szép kilátást letudva, nincs mit írnom, egy remek Murillót: Szent Katalin átszellemülését láttam. Néhány fiatal piktor, emlékszel tán rájuk, leszólta a „mézeskálárcarcot pmgáló“ Murillót. „Mily maflák ezek“, testvér, hogy Aretinót idézzem. Így visszaadni a lelki örömet nem láttam még egy képen sem. Van portugál festő is: Gonzalvo Nunez, aki németalföldies realizmussal dolgozott, de csak most gyűjtik össze azt, amijök még van ezen a téren.

Lejövet a kastélyból, messze elkalandoztam. Megjártam az úgynevezett keleti temetőt. Gyönyörű ciprusok között valóságos márványváros emelkedik s néz le a tiszta kék tengerre. Saját házába temetkezik itt mindenki, aki győzi pénzzel; a szegény embernek csak szám jut. Talyigán toltak be éppen egy szegény halottat, akit néma ima mellett tettek örök nyugalomra. Vannak bizonyos makabreszk vonások ebben a népben. Az egyik templomban őrzik az imént levitézlett királyi család sírboltját. Naponta sűrűn látogatják s nézik az üvegen át látható tetemeket. Mindegyik titokban keresztet vet, – s megcsókolná, ha nem tartana a többitől. Nem a királyt tiszteli, hanem a halottat, aki ilyen fényes koporsóban fekszik.

Bezzeg kevesen látogatják a hős királyokat: a régi nagyokat. Míg a germánság régen elpusztított emlékeinek romjait stilszerűen,

---

---

ha nem is mindig sikerülten, fölújítja, a Voltaire eme tigrismajmai fölrugják azt, amijök van. Elmentem Bélem-be (Bélem, Bethlehem), a jeromosok templomába, melyet az ő legszerencsésebb királyuk, Mánuel építtetett a róla elnevezett stílusban. Van ebben minden: gótos, reneszánsz, mór s indus keverékkel s a pyrenaei felsziget őskeramikájával, színes, égetett kockáival tarkítva. Pompás benyomást tesz egy templom, már aztán csomóstól ha látod, untat. De ez a templom hatalmas építmény, melyet a jeromosok gondoztak. (A spanyolok és portugálok pálos szerzete, mert nemzeti volt.) Hasonló modorban épült klastromot kaptak melléje, mely azonban már régóta állami tulajdon. Itt őrzik a híres királyokat elefántokra helyezett márványkoporsókban: az említett Mánuelét, akitől X. Leó pápa hiába kért pénzt a török ellen. Azt felelte neki, hogy nem adhat, mert tömérdek költsége van. Értem is, mert a templom és klastrom egymaga fölért egy hadjárat aranyával. Különben a mi királyaink sem adtak volna segílyt az arabok ellen, igaz, hogy nekik nem volt. Leginkább a legendszerű Dom Sebastian emléke érdekelt. Az a jeromosbarát, aki megszerkesztette a föliratot: *Mors ei vita erat*, hogy a halál élte vala, igazat mondott. Fanatikusabb keresztény s vitézebb, mondjuk a halált inkább megvető lovagja nem volt a katolikus Európának. A Krisztus keresztjére esküdött s aki nem követte, azt kardjával irtotta. Kardos vallássá tette a szeretet hitét, akár csak Mohammed a magáét. Ott dolgoztam a Santo Officio palotájában, ahol ez a király füzte hitetlenirtó terveit. Elolvastam a krónikás leírását az Alcazarkibiri csatáról, ahol egymagában vágatott az ellenség közé, nem hogy meghaljon, – hogy üdvözljön. Csoda-e, hogy a legenda, a költészet s a zene a magáévá tette ezt a halni tudó alakot?

Ma lesajnálják ezt a babonás urat, legföllebb a gyászindulóját hallgatják megilletődéssel – ha másnak húzzák.

Efféle nem modern gondolatokba merülve nézegettem aztán Vasco de Gama s a szegény Camoens díszes emlékeit (megvallom,

---

nem olvastam a hőskölteményét), mikor egy öreg asszony felém tartott. Legalább azt hittem. A szó szoros értelmében megijedtem tőle, az öreg Manderláné (isten nyugosztalja ezt a förtelmes delnőt) szépség volt ehhez a boszorkányhoz képest. De nem ért el hozzám, mert a sirkő mögül egy divatosan öltözött, fekete nyakkravalójú, finom arcú, beretvált úriember lépett ki s tárgyalt az asszonnyal. Erre még nagyobbát néztem, mire az én úriemberem sajátos mosollyal a vállát vonogatta, s a kezével azt jelezte, hogy nem tehet róla. A templom papja volt, aki föltűnés nélkül végezheti csak a teendőit, ha hozzá fordulnak.

Megnéztem a klastromot is. Vagy száz árva s félárva gyerek sikongott a rengeteg folyosón. Ebben a kegyes alapítványokból s lutriból fenntartott Casa piában tényleg rend s tisztaság van. A gyermekeket egyéni tehetségük szerint tanítják, kit mesterségre, kit középiskolába, kit művészi pályára szánnak. Szünet lévén, felügyelő nem volt jelen, hanem egy tizenöt éves dadogó fiú lépett elő, aki jelenleg duktorként mutatkozott franciául s kérdésemre, hogy mire készül, azt felelte, hogy hat nyelven dadogok, tehát a nyelvészeti pályát választottam. Zseniális fiúnak látszik. Anyja francia volt s a végén, mikor belemelegedett, elmondta szomorú élettörténetét. De szeretnék egész ember lenni s önnel elmenni, uram, innen, ha kell, a világnak bármelyik sarkára. . . . ezzel búcsúzott.

Ezek az életből vett gyerekkérések hatnak ránk ifjabb öregekre a legmélyebben. Mit ér az a nagy lisboai könyvtár, melynek a fele (150,000 kötet) nincs lajstromozva, mit az a sok múzeum, melynek a benyomását le kell szárítani, hogy valamit elvihessünk tanuságnak; a fő az életnek s a természetnek a megérzékelése.

Valamit azért mégis ér a kutatás. Lapozgattam az 1590. Rómába küldött japán követség jelentésében, melyet a macaói jézsuiták nyomattak ki Kínában latin nyelven. Testvér, azok a japánok nem 1867 óta emberek, volt azoknak azelőtt is eszük. De jót is akarok mondani a portugál tudományról. Imponáló az itteni földrajzi társu-

---

---

lat kiállítása s terme. Elvégre tovább jutottak, mint a mi eleink, akik Durazzoig uralkodtak 12 évig, akkor is csak a papiron.

Az itteni tropikus flórát a botanikus kertben láthatod, a nyár ellenére is teljes pompás a színe. A tengerpart mentén Mont-Estrouillig, egy igen izléses tengeri fürdőig, ahol már járja a rulett, egyik szép kert éri a másikat. A virág színe nem oly mély ugyan, mint a németalföldi vagy flandriai, de hevesebb, izgatóbb; amaz bársony, ez skarlát. De mind ennél többet ért b. Kuhn né itteni derék követünk feleségének, egy igaz magyar-fajtájú magyar asszonynak a társasága. Az ő megjegyzéseitől jobban félnek a portugál hatalmasok, mint az egész diplomáciától.

Annyiféléről beszélék itt neked, csak éppen egy dolgot kerülgetek. Méltán kérdezheted, hogy hát milyen benyomást tesz az emberre ez a fekvéséről híres város. Erre nehéz a felelet. Manapság nem szokás helyfekvéseket kép nélkül tálni az elé, aki nem látja. Kétfelől is láttam. A tengerfelől jövet „a távol lenge ködében“, hogy versben szóljak, délibábként hat ez a hét (ismétlem: rosszúl kövezett) halomra épült város. A délutáni nap heve éppen engedett s tényleg olyan édes igézetféle fogta el az embert, mikor ezt a képet látta. Halom tetejéről (a Granéáról) nézve ezt a nem egészen áttekinthető képet, a házak építési formájáról ítélve, először Genua jut eszedbe, csak-hogy itt a színes keramikai burkolat (a ladrilhos, esmaltos) teszi színössé a képet. Nápolyra is emlékeztet valami, csak-hogy a nápolyi öböl s háttere teljesen más, mondjuk gigantikusabb s egységes képet ad. Olykor Konstantinápoly egy-egy szebb pontja áll elénk, ha a meredek halmokat nézzük, de ez csak részletszerű egyezés – a távolból. Eredeti, szép fekvésű, végső pontja ez Európának a nagy nyugat felé, mely önkéntenül rokonszenvesen hat mindenkire, s így rám is. Hisz a népet nem ismerem, valamit tudok a multjokból, kiérzem, hogy nyüzsgő lelkük, tropikus madarak kurrogásához hasonló megnyilatkozásuk valamit akar, szeretne előre menni, ezt idegen a saját szempontjából bírálhatja, de meg nem érti.

---

---

Egyet megérthet mindenki; azt, hogy ezt a vulkánikus talajon fakadt, buja növényzetű, szép földet, jó kedvében teremtette meg a mindenek alkotója.

Az emberek, mint mindenütt, a talajhoz alkalmazkodva, elég gyorsan éltek, dolgoztak s alkottak s használtak, amennyit lehetett. Mindezt akkor éreztem a legélénkebben, mikor a legszebb helyre rándultam: Cintrába, megélvezendő a királyi felső várat, a királyi kastélyt s az ottani életet.

Meredek, egy kis óráig tartó kaptatón halad az öszvér-fogat. Eukaliptusok, platánok szegélyezik az utat. Sűrű a növényzet, néhány koldúson kívül alig látsz valakit köznapon. Végre fenn vagy az ugyancsak Manuelinstilű várban, melynek kapuját egy Buddha ékesíti. Elméláz, s félig behunyt szemmel nézeget a völgybe. Végig vonulok a váron, egy közvitézekből és facér munkásokból álló csoporttal, kik a borraivaló elkerülése szempontjából hozzám csatlakoztak, s megnézzük a vén majordomussal a kápolnát s a termeket. Az olvasóteremben az 1910. október 1. párisi ujságokat láthatod érintetlenül. (Október 5-én tört ki a forradalom.) A bennszülöttek naiv módon beleülnek a székekbe, lapozgatnak a képes ujságokban, s aztán – itt nincs meg az a tilalom, ami nálunk a villamoson ki van függesztve – szabad országban vagyunk, tehát megcselekszik. A vén királyi szolga, mint a gazdáját vesztett fogatlan komondor, fanyarúl néz; látszik a szája biggyesztéséről, hogy fáj neki. De hát élni kell.

Közbevetőleg legyen mondva, a Cintra helységbeli alsó királyi kastély érdekesebb s régibb. Arab építmény volt eredetileg. Utoljára az öreg anyakirálynő lakta. Ritkán láttam szebb fali szőnyeget, melyek Burgundból s Franciaországból kerültek ide. Különösen az egyik ötlött a szemembe: XIV. Lajos, görög kosztümben, negédes kakas lépésben nézi félig mez nélkül modellt álló kedvelt hölgyét, akit a festő kezénél fogvást vezet elébe. Nem tudod véletlenül, hogy e jeles király melyik kedvelt hölgyének volt tokája? Mert ennek az

---

---

---

volt. A szarka- és hattyúterem legendáival adós maradok, mert nem hiszem, hogy a portugál királyok aszkéták voltak.

Mindennél szebb a cintrai felső vár magas ormáról való kilátás az Óceánra. A partmenti sziklás halmok egyikén, éppen szemben a várral áll az ő legnagyobb emberüknek, Vasco de Gamának (aki-vel megajándékozták az emberiséget) a bronzszobra, amint a végtelenbe néz.

Megvallom, erőt vett rajtam a kép nagyszerűsége. Magam sem tudtam, hogy miért. A nap rávillantott a gyűrűző hullámokra s ez a fénylő csík a végtelenben tűnt el. De aztán megéreztem a hatás okát. Mindenki meg van a plusz-ultra után való örökös vágyódás: ez az érzés fogott el. El is érjük ezt mind, de csak abban a kis gödörben, mikor már érezzük. Ez a mi végtelenségünk. Jó éjt, testvér.



---

---

V.

Segovia, 1912 augusztus 26.

Testvér!

Éppen éjfélre járt az idő, mikor Salamancában kikötöttem. Magam szálltam le. Két markos hordár megosztozott vékony málhámon, kivitte s letette a kijáró elé. Sem közelben, sem távolban kocsi. Egy városi álmos rendőr megoktatott, hogy éjjel senkisésem jön Salamancába; ha tetszik, az állomáson maradhatok, de ő szívesen elkalauzol, hiszen a város csak két kilométernyire fekszik. Így történt aztán, hogy két hordár alkotta a hátvédet, én meg elől mentem a rendőrrel, a nagy hársak alatt holdfény mellett lassan baktatva a tudományok városa felé. A rendőr nem szólt meg följebbvalóit, csak a drágaság bántotta s fizetésfölemelést remélt. Ezt nem ígérhettem neki, de megkínáltam szivarkával. Nem fogadta el, mert antinikotinista, hanem udvariasan elkísért a vendéglőig, sapkájához emelte kezét, azután kezét adott s jó éjszakát kívánt.

Háromszobás lakást kaptam, s a tetejébe éjjeli zenét. Egy gépzongora húzta Lehár nótáit s a Kálmán Tatárjárását, ami igazán lélekemelő s üdítő hatással van a fáradt emberre.

Mi mindent álmodtam én össze-vissza, nem tudom; meglehet, Löwy Árpádról, de hogy reggel kába fejjel néztem az ablakom alatt bólintgató fákat, arra emlékezem. Éppen hét óra volt.

Öreg, jól táplált kanonokok mentek misére. Aztán jött a vásárra induló, élénken csevegő cselédnép, majd rivalgó ujságos, hangosan kiáltozó lepénysütő. Már-már fölfortyantam, mikor egy falka sátánképű öregasszony közeledett felém, de nyomukban feltűntek azok a ringó járású, nagyszemű, majdnem kékes zománcú, fekete hajú, bájosan

---

udvarias fiatal asszonyok. Ezeknek láttára elfeledtem az öregjét, mert mire ezek a kedves fiatalok megöregszenek, én már úgy sem látom őket. Sose várd tőlem, hogy asszonyokról írjak. Egy pár ezer év óta élünk együtt velök, de vajjon ki ismeri őket? Hát még a spanyol asszonyt, ezt a kabil s arab keveredésű gyermekies teremést, ezt a majomszeretető anyát, ezt a hiú s mégis szemérmes lényt? Csak spanyol anya szülötte írhat róluk, az, akinek felesége vagy szeretője spanyol, vagy aki gyóntatta őket. Ha érdekel, olvasd el egy jezsuita atyának, P. Luis Coloma-nak Pequeneses című regényét (7 kiadást ért). Ebből sem ismered meg őket, de legalább elhitheted magaddal, hogy az írónak igaza van. (Semmiségek.)

Kora reggeli órában megnéztem az itteni monumentális székes-egyházat, de éppenséggel nem műértés vagy stíltanulmány szempontjából. Odahúzódtam a csipkefaragású kórus mellé s hallgattam a sötét-komor, nagy templomban visszhangzó imamormolást, szemléltem ezt a térdeplő népet, amint magában elmerülve, áhitattal hódol az alkotó istennek. Nem is volt kedvem, hogy ezt a történelmi istenházat pompás képeivel apróra vegyem. Még az idegen is meglátja, hogy ennek a városnak az egyháza ez a templom, melyre együtt áldozott nép, pap s király. Csak a sekrestyések zavarják az embert. Akár csak a színlaposztogatók, azonképp kínálják egyházuk megtekintését. Ez egyszer jó kezekbe kerültem, mert egy barátságos kano-nok, látván idegen voltomat, levezetett a régi román templomba: a claustróba, megmutatta keresztfolyosóját s megmagyarázta a műz-arab-ritust. Évenként két-háromszor szolgáltatják ezt a misét, mely még az arab időből megmaradt régi keresztyén ritust példázza s kétség-telenül a régi görög keresztyén korból való. A pap nem fordul a nép felé, s több görög mondatot vegyít a liturgikus szöveg közé.

Az egyházból a tudományok csarnokába indultam s kis vár-tatva szemben állottam a salamancai egyetemmel. Tollal alig jelle-mezhetem ezt a szobrász-írta képét a homlokzatnak. Semmi írás, csak virágok közé foglalt címerek, apró kis alakok, kőbe vésett valóságos

---

kis történeti essay. Ki ne ismerné ennek az egyetemnek a büszke jelmondatát, hogy „az összes tudományok fejedelme — Salmantica docet“, — Salamanca tanít. Igaz, hogy azt is mondja, hogy nem tölcser, „mert amit nem adott meg a természet, azt Salamanca nem pótolja“. Ez történeti egyetem, mely ugyanazon a helyen maradt meg a székesegyház árnyékában, ahonnan eredt. Igazában csak történetíró s egyetemi ember élvezheti ezt a régiségében oly hamisítatlan intézményt. Aki nem ismeri a maga szakmája multját, olyan, mint akinek veszendőbe ment a memóriája. Mindamellett elengeded, hogy a kasztíliai bölcs Alfonzó király alapította egyetem viselt dolgait híres látogatóival, V. Károlylyal, II. Fülöppel együtt itt részletezzem. Egyik könyvárus leszállított áron kínálta is a városnak s az egyetemnek valami hét kiló súlyú históriáját s éppen nem csodálkozott rajta, hogy nem vettem meg. „Nem veszi ezt senki, uram,“ — mondotta — „de becsületből kínálgom.“

De kerülünk beljebb. Regényes keresztfolyosóba lépünk. Néhány diák lézeng a lépcsőház előtt, melynek kőből faragott támfalán régies bikaviadalt, farsangi táncot, hosszú csipőjű menyecskékkel s leányokkal táncoló víg diákokat láthatsz. Bevezetnek a jogi s a bölcséleti aulába. Sötét, nagy termek, az ablakon át csak nehezen dereng át a világosság. Templomi szószék, előtte százados padok. 1710-ben már megvoltak. Odaképzelheted bátran a régi baccalaureusokat, akik közül az egyik a gáncs nélkül való lovaggal szájaskodott, s a scriptákból olvasó, vagy szabadon beszélő professzort, amint Calderon de la Barca hallgatja. A nagy professzorok közül csak Zuritát, a krónikást ismerem, meg Fra Luis de Leont, ezt a verista költőt. Ő volt az a bölcs, aki azt mondta, hogy „egy kicsi szöglet, ahol olvashat, egy jó barát, egészséges álom, mely bút, gondot feledtet“, ez a vágya. Nevedben is meghajoltam szobra előtt.

Nem tudom, hogy a mi Kováts Gyulánk ismeri-e kanonista elődét — bizonyosan ismeri — Covarrubiast. Ő az egyetlen. t. i. Kováts, akít a modern professzorok közül oda tudok képzelni erre a kated-

---

---

rára, tudom, hogy két óráig is elbeszélne s a táigya mellett maradna. (1) Említhetném még a híres jogászokat, orvosokat s humanistákat, de elég az, hogy a lelkök él e vén falak közt. Ha érdekel, olvasd el az *Espana Moderna* 1897. folyamának egy kedves tanulmányát. Mellesleg mondván ez a szemle most közöl egy igen jól megírt tanulmányt Berzeviczy Albert Beatrix királynőjéről.

Hát még az a régies könyvtár, melyben öröm dolgozni! Vezetöm, arra a kérdésemre, hogy nem árt-e a szemnek ez a sötét világítás, azt felelte, hogy hiszen fiatal emberek a diákok, a szemök majd megszokja a homályt.

Jótekonan hat az emberre az a büszkeség, mellyel tanárok, s deákok egyetemük minden részlete iránt viseltetnek. Csak az orvosi karnak adtak megfelelőbb, világosabb épületet. Nagy erkölcsi kincs rejlik az ilyen hagyományban. A városnak az egyetem a középpontja, minden körülötte forog. Mindenki ismeri a kiváló tanárok működését. Csakúgy, mint a kis német egyetemek hajdanában, itt is szabad polgár az egyetemi hallgató. Csakhogy itt tán még szabadosabb. Véres harcokat vívnak a rendőrséggel, énekelnek az emberi szabadságról, pedig tehetnek, amit akarnak; kívánják a republikát, míg aztán hivatalba lépnek s az élet jó monarkista bürokratát formál belőlük. Persze a bikaviadal meg a pelota (labda) minden körülmények között magmarad nemzeti mulatságnak.

Megnéztem az egyetemi anyakönyveket, 1514 körül kezdődnek. Magyarokat kerestem köztük, de nem találtam. Békefi Remig tudná megmondani, hogy járt-e magyar arrafelé. Ezeknek a spanyoloknak az volt a szerencséjük, hogy akkor gyűrték le az arabokat, mikor a mieinket a török kezdte sanyargatni. Az ő egyetemi életök akkor kezdett fölvirágozni, mikor a pécsi egyetem hallgatóinak a vérét Mohács szította föl. Akkor lettek eggyé, mikor Magyarország eldarabolódott. No de hagyjuk ezt. Az ilyen párhuzamoktól senki sem lesz okosabb.

A város maga olyan, mint egy műemléktár. A pittoreszk házak s tornyok egész sorát láthatod: a kagylós falú „Conchas“-palotát,

---

---

némaságában is beszédes keresztfolyosóját a szemináriumnak, a Monterrey-palotát, az irlandi papoknak pompás alapítványi házáat. Leginkább hat azonban a domonkosok S. Esteban kollégiuma. Abban a vegyülek stílusban épült, melyet platereszknek neveznek. Csodálom, hogy valamelyik fővárosi iskolánkat nem építették ilyen modorban. Igaz, hiszen nálunk is van már nemzeti stílus. Tisztes fehér barát fogadott, a könyvtárnok, aki vígan tubákkolt s megörvendezett, hogy valaki megnézi az ő képtárukat s múzeumokat. Egyetlen kép ragadta meg a figyelmemet: a szerencsétlen Don Carlosé. Az apjái mellett lóg. Hát, testvér, ez a kép, mely egy rosszmájú törpe kretinoidnak szerintem hű vonásait tünteti föl, az eredetiről készült. Elöl V. Károly, az imperátor, mellette II. Fülöp, a spanyollá lett hűvös nézésű, mondhatni acélszemű s harmadikul a degenerált, kibén Juana de Locar szerencsétlensége újult ki.

Érdekes, hogy nemrégén jelent meg egy protestáns dán tudósnak (Bratli Károlynak) munkája II. Fülöp jelleméről. Abban tetőzik eredeti adatokon alapuló tanulmánya, hogy a „dél ördöge“, amint ellenségei nevezték, egyesítette voltaképp nemzetté a spanyolt. Ismered a divatos történeti dehabitolókat, de ennek majdnem mindenben igaza van. A spanyol Habsburgokat most az idegenek helyezik kellő világításba, mert a spanyoloknál csak a tanárok foglalkoznak históriával. Azokra meg csak a deákok hallgatnak, mert – muszáj. Ma más jelszó járja, mint Cervantes idejében: Iglesia, ó mar, ó casa real. Ma Argentínában keres kenyeret a spanyol derék paraszt, pedig a területnek 60 százaléka miveletlen. A magyar belső települési törvényt tanulmányozzák itt s a magyar kivándorlási törvényt akarják a magok viszonyaihoz alakítani. Bárcsak nálunk vált volna be.

Ejnye, de eljárt a szám, testvér. Megfeledkeztem a papomról. Elmondta, hogy 60 növendéknek tanítja a teológiát, de ez nem az ő szakmája. Mert ő kozmogoniával foglalkozik s meg is ajándékozott a munkájával. Azonban írt egy maláji nyelvtant is; kérdezte, hogy nem hasonlít-e a magyar a filippinok nyelvéhez. Minthogy az utóbbi

---

---

nyelvet nem tudom, csak arra szorítkoztam, hogy Salamanca régi pún neve, Salduba hasonlít a magyar Száldobágyhoz; képzelem, hogy néhai Otrokócsi Ferenc mennyire megirigyelné ezta szófacsarást, A vén barát egyébként víg ember volt s a filippinok új urairól az eretnek yankeekről annyit mondott, hogy szerzete megfér velök. Ez nagy szó, mert a domonkosokkal nem könnyű dolog a béke. Eltelve széppel, jóval, elbúcsúztam e kies várostól. Rendöröm megint csak ott állt az állomáson s mint régi ismerős jó helyet biztosított a rapidónak nevezett gyorsabb ütemű tehervonaton. Először is egy felóra mulva indultunk, mert a fűtőnek dolga volt, aztán megakadtunk mindenütt. De azért eltelt az idő. Medina del Campón, egy közbelső állomáson, három órát kellett várnom a legközelebbi csatlakozásig, s így nekieredtem ennek a városnak.

Testvér, voltál-e már Galanthán? Nos ha nem, nézd meg, mert akkor megismered Medina del Campót és tudom, hogy másodszor nem nézed meg. Ezüst hársak alatt öszvérek, ezek a redukált lovak csapkodták farkukkal a legyeket, s rátapostak a száradó fehérenműre. Mert a város piszkosát ott igyekeznek tisztázni. A mosó hölgyek ugyan elkergették őket, de a fehérenműről nem rázták le a port. Maga a város a szürkéségnek, a semmitmondó egyhangúságnak a típusa, csak az avas olajszag emlékezteti az ember orrát arra, hogy valahol van. Szürke volt az ég alja is.

A szél fölkapta a veres homokot, úgy hogy számumnak is bevált. A város végén egyszerre csak egy domb tetején állottam, a portól nem látván az országútját. A temetőbe jutottam s leültem egy ciprus alá. Mélázásomból csakhamar fölvert a sírásó s udvariasan kérdezte, hogy meg akarom-e tekinteni az ő birodalmát. Szó szót adott, s menten tisztában voltam a helyi viszonyokkal. Egy kriptá 35 duróba kerül (175 frank), a szegény ember sírja 4 frankba. De erre fölfortyant, hogy ezek magok is megáshatják. Ebből kiderült, hogy a sírásó a plutokráciához tartozik. Ehhez járul még az az ő szempontjából sajnálatos tény is, hogy az emberek itt egészségesek s hogyan

---

---

éljen meg ő 100 frankból havonként, mikor alig van temetés? Csak a földjére volt büszke, mert mikor azt kérdeztem tőle, hogy ebben a porban hogyan lehet sírt ásni, rögtön neki látott s föl-vágta a földet, mutatván, hogy biz az jó fekete föld, ajánlhatja bárkinek.

Ebből elég volt ennyi. Nagy későre ideérkeztem Segoviába. Hát, testvér, ha egy spanyol Rotheburg a. d. Tauber, vagyis egy a maga eredetiségében megmaradt, persze, kasztíliai várost akarsz látni, akkor fáradj ide. Egy kis változatosság nem ártott volna sem neked, sem paleográfáink Don Juanjának.

Itt csakúgy elfogott volna a hangulat, mint engem. Amint a Tabánt, legalább én így nevezem az alsóvárost, elhagyva, az impozáns ciklopikus vízvezetékhez érkeztünk s a hold rávilágított, igazán az ókorba szálltam vissza képzeletben.

A Sierra Juenfriából 16 kilométer távolból vezették be ezt a gránitból dupla íven épült 12 méter magas 816 méter hosszú alkotmányt. (Képzelheted, hogy ezt egy idevaló mérnök diktálta.) A legendás Hercules s Ulysses urakat nem említem, már t. i., hogy ők rakták vön le ez épület alapját. A rómaiak kezdték, de aztán minden korban megújították, Mai állapotába egy Juan Esbodedo nevű jermos-szerzetes helyezte a 15. században. Érdekelt a dolog, mert eszembe jutott Aquincum, melynek vízvezetéki pilléreit szorgosan elhordogatták az utódok.

Amint a még régi ormós fal kerítette felsőváros szűk utcáiba érünk, az esti újjáéledést ünnepelte a város népe. A hölgyek pongyolában ültek házaik előtt, gyerekek visítotak, szekundáltak a fülesek s hegyibe minden árusnak fölhangzott a kínáló rikoltása. Az eléggé téres Plaza Mayor oldalában komoran tekintett le a székesegyház s mindenfelé muzikaszó hallatszott.

A szállóm előtt egy rezesbanda fújta keservesen a spanyol nótákat. Mert a spanyol asszonyban, táncban, zenében s ételben csak a magáét szereti, úgy mondják ők. Az elsőről magam is hiszem,

---

---

meg a táncról is, most győződtem meg róla, hogy igazok van. Fiatal idő járta, alig volt éjféli.

Az utca 12 lépés széles volt, a banda a ház előtt húzta. Körülötte az utca leánygyermekai 5 – 9 éves lányok oly délcegen lejtették a fuerát, hogy mindenki rajtok feledte a szemét. Egy öreg pap is mosolyogva nézte őket, egy kaparnaumi spanyol tiszt a leányát biztatta s a gyereksereg rivalogva táncolt végig az utcán. Kezdem érteni a régi görög s egyéb pogány istenek körül való lejtést, melynek a nyoma még megmaradt. A banda odább állott, de a gyermekek nem követték, ott már a másik utcáé volt a világ.

Aztán tudtam meg, hogy szent Lajos király előestéjét ülik meg fényesen. Emléke itt él a legelevenebben, dicsértessék az ő neve. Ilyenkor búcsú van, s mindenki örül neki. Ez a benső öröm átragad arra is, akinek nincs köze hozzá. Azaz hogy van, mert itt vagyok.

Szent Lajos napját a katedrálissal kezdem. Ettől, testvér, nem szabadulsz meg, még ha untat is. Van itt kettő: a régi XIII. századbeli mecsetre épült claustro s a XVI. századbeli spanyol gót újfényes templom. Ami szépet és drágát adhattak, azt mind ebbe az egyházba helyezte el a gazdag papság s a nemesség. Látsz itt remek gobelint, tükröt s egyéb ékességet. Legszebb azonban egy színes fayence-csoport: a Pietà. Az üdvözítő teste körül buzgólkodik az anyja, Salomé, Magdolna, arimathiai József s János. Testvér, akár élő alakokat látnál, szinte lelkes szobrok. Hadd említsem a mestert: Juan de Juni (1571).

A templom körül nézdegéltem a régi sírköveket; ide jöjjön Cusek heraldikát tanulni s ne Grácba – divát kísérni. De nem akarok személyeskedni. Egy bicegő, himlőhelyes koldús zavart meg, éktelenül síránkozva. Tudja mit, Ngod, mondám, ahelyett, hogy itt koldúlna, vezessen el a városba, hisz ismeri.

Sennor Garcia erre kiegyenesedett s a koldúshölgyeknek a Diost mondvá, vígan járt előttem.

---

---

Megnéztem itt is a régi kúriákat, az ékekkel kicifrázott palotát, a Donjon (várbeli bástyatorony) mellett regényesen fekvő adóhivaltalt (a spanyol is csak akkor fizet, ha muszáj), az Alcazárt, a régi arab vár helyén épült palotát, mely az ötvenes években leégett. Ma 59 teremben itt őrzik a régi spanyol hadi levéltárat. Keserves érzés itt is, meg Szevillában, ahol a volt indiai királyságbeli írások vannak, oly birtokok okleveleit tartogatni, melyek ma a máséi. Az a kis andalúz altiszt mondta ezt, aki mutogatta, nem én. A vár tetejéről fenséges kilátás nyílik a Guadarama hegységre: egy darab középkor. Mintha valami Schedel-féle XV. századbéli városi látókép tárult volna elém.

Koldúsom vígan körülvetetett a vár oldalán, a jeromosok elhagyott zárdájához, útba ejtve a templomosoknak egy XII. századbéli templomát. Ma városi tulajdon mind a kettő. Mintegy ezer méternyire vagyunk a tenger színe fölött, a nap hevét enyhíti a szellő. Lustán kanyarog az Eresma folyó. Betérek a zárdába, a koldúst künn hagyom, mert kollégái nem jó szemmel néznék.

Testvér, nincs sívárabb látvány egyily elhagyott kolostornál. Bozót veri föl a remek udvart, a patiot. A templom fényes retablója romlik, egy remek márvány Krisztus a falon, hímezett kötény rajta. A kasztíliai nő t. i. nem tűri a Megváltót így mez nélkül. Ezt több helyütt is láttam. Meg van a refektórium s a konyha. Eleven forrás buzog föl a hegyből egy szép kis medencébe. Koldúsom valahogy befurakodott s – mosakodott. Megnéztem a Pantheont: egy hős segoviai várvédőt D. D. Quesadat s a kasztíliai krónikás: Colmanaras barát nyugosznak itt teljesen elhagyatva. Bánják is ők.

Koldúsomat a körülményekhez képest fejedelmileg megjutalmazva szélnek eresztém. Kertész volt, most özvegyen él, egyik leánya – úgy írja neki – most alighanem férjhez megy, fia Argentínában van. Tisztelt alak, mert a főkapunál áll s jobban ismeri a várost a helybeli idegenforgalmi irodánál. Ilyen is van.

Délután egyet gondoltam. A gyümölcssevés helyreállította egyensúlyából kizökentett valómat s két óra mulva egy omnibusz te-

---

---

---

tejére ültem, s a La Granja Bourbon kastély s híres kert látására indulván.

Koldúsom megpillantott a kakasülésen s nyújtotta felém a kezét s — alamizsnát kért. A vezetés jutalmát már megitta. Ez meg az ő tragikuma.

Hosszú, hársövezte, lankás országúton három öszvér valami képp kivonatott. Útitársam bőrkereskedő volt s két helybeli anti-szépség, valószínűleg kisebb üzletbeli hölgyek. A kereskedő dicsérte a királyt, a hölgyek bólintottak s aztán elhallgattak.

Nagy napja van ma a kastélynak, testvér. Szent Lajos tiszteletére valamennyi cascade megnyílik s a szökőkutakat is bemutatják. Ezért a sok nép. Maga a hely nagyon szép. Szent Ildenzon, egy jámbor remete idevonult s azóta eremitagenak használták a tiszteletére épített lakot. V. Fülöpnek, az első Bourbonnak aztán az a szenvedélye támadt, hogy XIV. Lajost utánozza s Versaillesst épít ide. Rengeteg pénzt vert belé. Tudod, hogy a fia javára le is mondott. Azonban valahogy elkészült a palota s a művészi kert. Hát, testvér, az a két francia kertész, Mr. Boutelon s Mr. Carlier lehetett nagy művész, de hogy növényt s fát borotváltak, az is igaz. Nekem nem kell a mesterségük. Ha végigjárom a kertet, megzavarodik az eszed a sok mitológiai kezeesztett alaktól. Itt Dianát látod, amott egy ficsúr külsejű udvarias Merkúr kap az ölébe egy merész pongyolájú Psychét, aki egy csöppet sem ellenkezik. Olyan szendén néz rá, hogy fürtelem. Legjobb még a Fama, a római boulevardlapok istennője — vizet lövel a szája. De csak ma, Lajos napján; a boulevardlapok mindennap cselekszik, de olykor sár is van a vizükben.

A parkban katonazene játszik. A kis városka népe, madridi kirándulók s környékbeli nép erősen élvezik — Lehárt s szép csöndben tejet, sört s horchatat, afféle mandulatejet, isznak. A katonaság tüzérékből kerül ki, mert Segoviában van a tüzérakadémia. A fegyvernem híréhez méltóan sikerrel udvarolnak. Meg kell azonban vallanom, hogy a katonaság jobban fest, mint azelőtt. Jobb a tartásuk s katonásabbak.

---

---

Noha V. Fülöp sok pénzt vert ebbe a nem éppen eredeti parkba, mégsem veszett az kárba. Látván a népet, hogy mulat s mint élvezi, mégis igaza volt. Ez a királyok jutalma.

Későre járt az idő. Fuvar után néztem, nem volt. Este tíz előtt nem indul egy sem. A végzet útja elől nem lehetett kitérnem. Keserves, de határozott eltökélés után gyalog vágtam neki a 12 kilométeres poros országútnak. Eleinte lassan ballagtam, füelve egy-egy melankólikus tücsökre. Aztán megálltam a hársak előtt, amint a szél megszólaltatta a levelüket. Majd bosszankodtam, hogy egy gyalogszerű öszvér-talyiga elhagyott s rá-rá bámultam az avar-földekre. Az égen már az alkony kezdett úrrá lenni. Körülbelül az út közepén két gyerek (egyik kilenc, a másik tíz éves) mellém somfordált.

Ők is kijöttek, de a kocsi hátulján, most meg nem jár még kocsi, tehát ők is gyalog jönnek. Ministránsgyerekek voltak, Hidd el, testvér, ha ez a két csacsogó fiú nem tartja bennem a lelket, sohse értem volna be Segoviába. Gullivernek éreztem magamat a törpék között.

Végre megpillantottam Segoviát. Hátranézve a Peña Lara hegy tövében a királyi kastély felé, az erdős hegyláncot elborította a kéklő esti fátyol s a hold teljében rávetette a sugarát. Hidd el, megrezzenem, oly szép volt. Festő meg nem festheti, toll nem írhatja le ezt a képet. De az est árnya csakhamar ráborult a szemhatárra. Kigyúltak a lámpák s én a két gyerekekkel pattogó lépésben gyalogoltam be a vár utcáján szállásomra. Mikor kalandomat elmondtam a szállásadó hölgynek, összecsapta a kezét s csak annyit mondott: S. Maria purissima!



---

---

VI.

Gerona, 1912 szept. 4.

Ó-Kasztiliából a modern Madridba jutottam. Nem először hallgatom a Puerta del Sol terén jóval éjjel utánig tartó nyüzsgést, s ha rajtam múlik, tán nem is utóljára. Nem azért jöttem ide, mintha a főváros valami nagyon vonzott volna, kivált ilyenkor, mikor mindenki távol van, de mert önmagam iránt való kötelességnek tartottam megélni a Pradot. Értem alatta a képtárt. Ha ma valami geológiai forradalom elsöpörmé a pyrenaei félszigetet, az emberiség ugyan egy eredeti hajtású kultúrával lenne szegényebb, de legtöbbet ennek a képtárnak a remekeivel veszítene.

Ne várd, hogy elősoroljam neked a képzőművészet remekait s egy pár papírvirágot dobjak ezek hivatott és hivatlan dícsimnusza mellé. Képtárat nézni nem mindenki tud. Úgy kell azt cselekedni, mint ahogy mi tettük annak idején Hollandiában. Nem kell végignézni az egész képsorozatot, mert a vége színcsömör lesz. Tudni kell, mint egy nagy ebédnél, előbb végig nézvé az étksorozaton, mit akarsz enni; itt meg, hogy mit nézz meg. Légy bármi renden levő mesterember, akár író, akár tudós, akár poéta, vissza kell térni a természethez. S ha a képzőművészet a természet tükre, abba nézvé szint kap a gondolat, szárnyat a képzelet. Már pedig Velasquez, Murillo s Goya ilyen tükrök. Nem mintha Tizian, közös kedvencünk, Rubens, Zurbaran s a többi mester nem érdemlené meg a beható szemléletet, de itt érd be ezzel a három lélekkel.

Téged persze különösen a tudományos dolgok állása érdekel. Ezen a téren is van haladás, mint ahogy egyébként minden téren meglátszik bizonyos előretörtető igyekezet. Természetes, hogy a sajtó

---

---

a lüktető erő. Csakhogy kezd arizonai eszközökhöz nyúlni. Szépségversenyeket rendez, autókat sorsol ki s fűt-fát ígér állandó előfizetőinek, mert a darabonként való elárúsítással a közönség ezreinek napi kegyétől függ. A tudományos irodalommal körülbelül úgy vannak, mint mi. Nem tekintve a tankönyveket, csak úgy, ahogy nálunk szokás, ők is a sajtosnak írnak s amellet könyvkereskedelmük is gyermekkorát éli. Még az antikvárius üzlet a legjobb, ott kapni a legtöbb értékes könyvet. A szegény középosztály vállán nyugszik itt is az irodalompártolás, de még pár év előtt is minden kormányválságnál változtak a hivatalnokok. Most ezen fokozatosan segítenek, nem mozdítják már el őket s fölemelték a fizetésüket. Igen tisztességes szakfolyóirataik vannak, csakhogy régiesek, vagyis sok szóval semmit sem mondanak. A modernek meg ugyanezt érik el rövid párisi módi aperszükkel. Marad azért nagyon sok megszívlelni való így is egyes közleményeikben.

Történeti, műtörténeti s régészeti anyaguk kimeríthetetlen. A madridi nemzeti levéltárban például 200,000-nél több hártyaokmány van 1492-ig. Hogy megörült volna szegény Thaly Kálmán, — aki protestáns teológus korában fanatikusan megszerette a misztikus spanyol lovag-költészetet, — ha látja azt az oklevelet, mely Don Rodrigo Diaz de Vivarról, a híres Cidről szól. Ásatásokat rendeznek az ország egyes vidékein s rendkívül sok anyag került elő az úgynevezett iber-kultúráról. Azokon az iber-kancsókon oly női típusokat látunk, aminők ma is akadnak itt. Nem egészen sémi, de sémided arcok. De mindjárt belé találok bonyolódni ebbe az östémába, s nem jutok ki belőle. Azért „gyerünk tovább“, ahogy lantosunk Löwy zengi „Az élet“ c. versében.

Madridi barátaim közt sok új jelenségről szereztem tudomást. Előzékenyek s amellet szerények. Az idegent igen megbecsülik, akarnak is tanulni tőle, csak ne erőltesse reájuk a maga nézetét. Ha a művelt spanyol hengegést tapasztal, bezáródik, mint a csiga s nem búvik elő többé. E részben a németek sokat tanultak. Az új-német

---

---

reneszánszsal eltűnt a kihívó vigéctempó, csöndesen, szerényen dolgoznak, s csinálják – az üzletet. Mert azt itt lehet még. S a spanyol kezd idegen nyelveket tanulni. A madridi német iskolában 70 százalék a spanyol. A franciák tudják ezt jól. Egyetemeikre csalogatják őket, hirdetik a panlatinizmust, de csak az ő vezetésük alatt. S ha az idegen nyelvek között – ami természetes – mégis a franciák vezetnek, a spanyol ifjúság tehetősebb része – Bernbe s Zürichbe megy. Megjegyzem, hogy a tehetősebb része, mert a szegénység erősen küzdöködik otthon.

Ismerőseimmel azután végig vettük a világ ügyeit Tetuantól Tokióig. Egyszerre az egyik egy táviratot mutat, mondván, hogy ez tán érdekelhet engem. Ez volt benne: La tribu Ungharo salto para Coruna. Azt mondta tudniillik a rendőri jelentés, hogy a magyar csapat Corunába ment. A keleti cigányok ugyanis, noha magyar nincs köztük, hivatalból magyarok s azoknak vallják ők is magukat. Hogy Hungaráknak micsoda teremtésekét hívnak Argentínában, azt tudod. Ennyi elég hírünk megalapozásához.

Most aztán kísérek el Zaragosszába, a kemény aragonok fővárosába. Hát bizony itt, mióta utóljára jártam erre, de még sokszor dicsért közös barátunk, Löwy Árpád híres lakzójára után nem sok a változás. Mindössze annyi történt, hogy az Ebro nevezetes hídfejénél – Don Quijote lovagolt át rajta Sanchóval – olyan két kis házikó épült, aminővel Sz. Imre barátunk megszépítette a múzeum kertjét. Nem változott az Alfajeria, az arab vár helyére épült kasszárnya sem, csakhogy a szép építészeti részleteket bevitték a múzeumba. Egy barátságos tiszt figyelmeztetett az északi toronyra, ahol Verdi Trovatore-jét játszták. Ezt úgyis tudtam, s mindig csodáltam, hogy Eleonóra – úgy-e, így hívják ezt a szoprán-sarzsit, nem Sárinak? – hogy tud halálos sebével olyan sokáig énekelni.

Már csak inkább a két egyházat látogattam meg. A régi ugyan-csak arab-mecset helyébe épült gazdag székesegyházban a La Seo-ban van vagy harminc kápolna. A búbos fejű Fehérke tiszteletére

---

---

megnéztem a nostra Señora de las Nievest; ez a Hófehér Mária kápolnája: fehér keramikás szoborral a középen, a másik S. M. de Blanca. Ez is fehér volna, de a különbséget nem tudom megállapítani. Arbuez Péter kápolnáját is megszemléltém, de annyi itt a látni és érezni való, hogy csak a főhatásra szorítkozom.

A Mária-kultuszt, rajongó spanyol, majdnem égies fölfogásával csak itt lehet megérteni. Szemben ezzel a régi XII. századbeli egyházzal épült újabban a másik székesegyház: a Nuestra Señora del Pilar temploma. Korintusi márványoszlopos kápolnában őrzik az ezüst Madonna-képet, mely előtt hajnaltól estig búcsút jár mindenki. Alkony idején voltam benne, s akinek baja volt, azt itt találtam leborulva, amint áhitattal fohászkodott. Az ájtatoskodó, elvégezvén imáját, fölkel s megcsókolta a kápolna mögött üveg alá tett miniature-ereklyét, egyik a másik után. Egy pap beszélt, hogy hiába igyekeznek e nem egészséges szokásról leszoktatni a hívőket. Nem is hederítenek rá, ez az ő védőasszonyuk. Ez jelent meg San Jagonak, tőlük ugyan nem vitatja el senki a jogukat, hogy megcsókolják az ő nagyszonyuk képét.

A salamancai rektor, Unamono, akit már egy ízben megemlítettem, így magyarázza a Mária-kultuszt. Hevenyészve ide iktatom, mert az ő Carlyle-Castelar modorától eltekintve, a maga népe lelkét jobban megérti, mint az idegen, s a magva igaz.

„Az Isten fogalma, melyet a hagyomány alapján örököltünk, emberi alakban, még pedig férfi formában él képzeletünkben, nem lénynek, de férfiembernek tartjuk. Az ő ítélkezése, ahogy az emberi dolgokat igazítja, az apa jogkörébe vág. Hogy a fogalom teljes legyen, anya kell melléje, anya, aki mindig megbocsát, anya, aki elhárítja a fiúról a büntető kezet, mikor az apa összevont szemöldökkel ráemeli, anya, aki édes tejével ártatlanságunk álmait varázsolta belénk, az anya, aki nem ismer más igazságot, mint ha megbocsáthat, egy törvénye van csak: a szeretet. Az anyai könny lemossa a tizparancsolat tábláit. A mi szegény és tökéletlen fogalmunk a férfi-

---

istenről, akit hosszú szakállal s dörgő hangúnak képzelünk, még pedig olyanak, aki parancsokat osztogat s ítéleteket mond, istennek, aki a család lelke, a római Pater Familias, szükségkép kiegészül, megbővül a nő eszményével. Alapjában az ilyen élő személyes istent nem képzelhetjük el férfiasság nélkül valónak, nem lehet az semleges, tehát mellé adjuk az Istenanyát, aki vak szeretettel mindig megbocsát; akinek, mert a bűnt elnézi, a bocsánat az igazsága; ez az édesanya megvigasztal mindig, az Isten anyja, a Szűzanya ő. Igen, Szűzanya, a legtisztább anya, de aki, mert anya s mert tiszta, isteni lelkű.

Ő a Szűzanya, az Isten anyja, Ő az a fájdalmas emberiség maga. Mert az emberiség, bár férfiaktól s nőktől áll, mégis az anya. Bármely társadalomra, bármely népre illik ez. S az emberiség tiszta, mentes minden szennytől. Üdvözlégy te emberiség az örök isten nevében.“

Ez a rendíthetetlen hit a patronában, a közös anyában, acélozza meg a kemény aragon parasztot, aki Amerikában új hajtását fakasztotta nemzetének, ezt a nyakas népet, mely elveszett kiváltságait máig fájlalja, pedig háromszáz év előtt vették el tőlük. Tudakosaik máig is fölemlegetik Cervantes szavait népkőről „sus fueros, sus pragmaticas, su libertad“. A mi kedves, öreg Wenzel Gusztávunktól hallottam, aki nagy előszeretettel hasonlítgatta össze a spanyol rendi jogfejlődést a magyarral.

Ki kellett erre térnem, mert különben mi magyarázná meg azt a mesébe illő ellenállást 1809-ben a franciákkal szemben. El Tio Jorge, egy aragon paraszt volt, az ő Hofer Andrásuk, azok a hős zaragossai asszonyok meg nagyon emlékeztetnek a pún nők magatartására. Nem a halálig való elszántság, nem a bátorság imponál ennél a népnél, hanem az öntudatos készség, az a halni akarás, mellyel éltét szívesen odaadja a hazájáért, s a hitért. Mert ez a kettő náluk egy. Nincs az a mohamedán, aki ily örömmel halt vón meg, mint ezek az akkori parasztok. Hanem, testvér, az az ostromot vezető

---

---

francia generális Lefèvre sem tartozhatott – magunk közt légyen mondva – a zsenik közé. Nem szerettem volna a helyében lenni, mikor utóbb Napoleonnal beszélt.

Ma, ha nézem ezt az elkényszeredett népet, nem hiszem, hogy ugyanezt megtenné. Megengedem, hogy levágatja magát a hitéért, de már nem tud úgy verekedni. A gyárba tódul a falu népe s elkényszeredik. Az amúgy is nyakas paraszt nincs megelégedve semmivel s kivándorol. Újat, újabbat akar, de nem tudja, hogy mit.

Van-e bennük még sok germán elem, nem tudom. De hogy a vele egy nyelvet beszélő kasztiliaitól elütő faj, bizonyos. Van benne szatirikus ér, ez inkább keleties vonás. Egy ismerőssémmel a vidéken a Playa de Torrero mentén (csatorna, a hollandi Plein ebből eredt-e, vagy megfordítva, te tudod) megnéztük a jótát (khota). Gitár mellett sorba énekelnek, egymást s mindent leszólva őspásztoros ritmusban gölödinyhangon persze, s aztán jön a páros tánc, mely nagyon emlékeztet a tiroliak ugrálására, (azok is kelta-románok alapjukban) csakhogy kecsesebb, mint azoké: nem felső testükkel, hanem lábukkal táncolnak, s a csörgő dobbal verik a taktust. Szimpátiikus, tiszta s öntudatos nép ez. A mi népünk bizalmatlan az idegennel s úrral szemben, de ha van hozzá kulcsod, megkaphatod a szívét. Ez az aragon nép nem bizalmatlan, szóba is áll veled hidegen s nem ereszt a közelébe senkit. Külön világot él.

Ne ijedj meg a sok jellemzéstől, íme már Barcelonába vezetlek, még pedig a régi aragon levéltár tetejére. A város közepén vagy, szemben a székesegyházzal. Alattad terül el a rengeteg háztömeg, előtted a tenger, délnek a Montjuich, a barceloniai Gellérthegy, tetejében a fellegvárral. Tompán morajlik a város zaja, köröskörül százai a gyárkérményeknek. Íme a spanyol Manchester. Kiemelkedő nagy épületet nem látsz, de tömegével hat a város. Sa tenger partja felé vezet a Rambla, ez a maga nemében páratlan sétáló hely. Hosszú átlósút, szűk kocsiúttal oldalvást és platánokkal szegélyezett széles gyalogjáróval a közepén. Itt ezen a vonalon él a város izgó-mozgó lakossága.

---

---

Óráról órára, hajnalig folyton változik a kép, úgy hogy meg sem únhatod. Igaz, hogy csak este értem rá a kövezetét róni, mert még Briareus, a százkezű sem végezhetné el azt a dolgot, ami engem érdekel. Így aztán csak a magam két kezére szorultam, s végeztem, annyit, amennyit lehetett.

Leginkább Don Juan, a hivataloszolga akasztott meg a munkában, mert immár negyedszer beszélte el hadjáratait, persze kellő változatokkal. Tudós ember. Fitymálva mondta, hogy egy közös – nem magyar – ismerősünk igen felületesen dolgozott, erre rájöttünk. Mire való ez a könyvírás? Lássa, G. úr (valóban egy kiváló munkát írt Aragon s a régi arab Granada összeköttetéséről 1908-ban) nagy könyvet írt s nem beszél róla senki. Hát ki is beszéljen róla, mikor a könyv fele arab szöveg és Spanyolországban tán tizenketten vannak, akik tudnak hozzá. G. úr, aki jelen volt, mikor munkáját elemezte a levéltári szolga, szó nélkül hallgatta végig a vén katalánt s igazat adott neki.

Ne hidd azonban, hogy csak a munkának éltem. Kölcsönös szimpátia fűz Barcelonában néhány családhoz, akik tejből és olajban fűrésztöttek. Este az Ateneo-klubban olvastam, s használtam a gazdag könyvtárt. Itt t. i. nem kártyáznak s az emberek literátus faja ilyen körbe jár. Ez az intézmény nálunk hiányzik. Egyszer volt valami akadémiai klubunk, de abba nem járt egy-két tagnál több. Az is inkább csak a jó és olcsó tejes kávé kedvéért látogatta. Aztán elvittek engem a bikaviadalra, melyet, őszintén megvallva, únok.

Elismerem a jussát minden nemzetnek, hogy abban gyönyörköd-jék, ami neki tetszik: legyen az bokszolás, vagy bikák stilszerű ledöfése, de nem néztem volna végig, ha nem erőltetnek Barátaim fájdalomra a bikák gyávák voltak, s büntetésül pattogó puskaporos szigonyokat szúrtak a nyakuk közé. A nyavalyás bika ettől még inkább megijedt. A matador erre hamarosan kivégezte, s megvető mozdulattal mutatott rá. Cukorkát kapott érte százával. Én tőlem akár Escher-féle bonbonokkal dobálhatták volna, (a 60-as évek Kuglere, mint tudod)

---

---

hiábavaló erőpazarlás ez, mint a hogy mi is gyakran elpocsékoljuk a magunkét. De most róluk van szó.

Képzelted, hogy sokféle kérdéstről csicsergénk. Elsősorban a katalán nemzetiségi és elválási kérdést fejtegették összes vonatkozásiban. Erre én kitérni nem akarok, mert komoly tanulmányt követel, s mert nem lehet eztrapszodice letárgyalni. Mindenesetre érdekes tünete az európai nemzetiségi kérdésnek, hogy négyszáz éve egyazon, csak északon kontinentális határu fészigenet egyesített, egyhitű, csak tájszólás tekintetében elütő nép, illetőleg annak vagyonos eleme, közös történelmi fejlődés után elválásra tör. Csak ezt a típusú sajátosságát említem. Annyi bizonyos, hogy a katalán tudományos intézet rendkívül becses irodalmi működést folytat. A híres Nápolyi Alfonz királynak, Beatrix királynénk nagyapjának a könyv- és ingóságjegyzéke katalán nyelven készült. Nem olvastam ugyan meg pontosan, de úgy rémlik, hogy tizenkét-tizenöt könyvénel-aligha volt sokkal többje. Ezt is a nevezett intézet tette közzé.

A másik sokat vitatott kérdés a sztrájkok kérdése, mely most mindenféle változatban ura a helyzetnek. Szomorú tünet a tüdővész rohamos terjedése, s az ijesztő gyermekhalandóság. Megnézettek velem egy munkáskórházat, éppen a tüdőbetegek osztályába vezettek. Ezeket a ház lapos fedele alá szellős helyiségekben helyezik el. Testvér, mintha a mi orvosaink is kongatták volna a vészharangot hazai hasonló bajunkról, de úgy tetszik, hogy a társadalom nem fogja föl ezt a rémes pusztítást úgy, ahogy kellene. Ezt igazában az itteni benyomások alapján írom.

Kívántad, hogy mindenről tudósítsalak, hát vedd tudomásul az imént elmondottakat is.

De végre is meg kellett válnom e nékem kellemes várostól. Törtem az eszemet, mikép tegyek eleget annak a rossz szokásnak, s miféle ajándékot hozzak neked. Okos ember otthon szerzi be ajándékait s olcsót meg rosszat vesz, hogy a megajándékozott is bosszankodjék. No, de a kedvetekért megtettem, hogy egy barátom kisasszonyleányá-

---

---

---

val elmentem a madárpiacra. Testvér, itt is énekesmadárnak tartják a kakast, mert kettőt kalickában állítottak ki a papagályok közé. Azt akartam neked hozni vagy zöldet, vagy nagyhangú kakadut. Azonban mégis haboztam. Gondoltam, hogy jó lesz neked egy apróbb nyelvtudós is. De győzött a jobbik eszem, mert nem vettem meg. Aztán neked meg a zombolyai Jocóna egy-egy mezei tücsköt akartam venni, aminőket itt természetes katalán nők szerencsefiaként árulnak. Egyéb bogaraitok mellett elkelt volna még ez az egy is. Erről is lemondtam, még pedig a tücskök érdekében. S így nem kaptok semmit Barcelonából.

Nem tudtam megválni a spanyol földtől anélkül, hogy be ne nézzek Geronába, a régi spanyol-frank határgrófság fővárosába. Érdekel a fekvése, meg a története sem mindennapi, amennyiben folytonos harcot álló kemény népségnek a hazája. A Galligans folyó mellett a Pirenai hegylánc egyik lankás helyére mintegy oda van ragasztva a felső város. A város uralta templomhoz vezető szűk utcák valóságos tárnák, a házak benne fallal kerített sejtek. Ha nem az északnyugat felé vonuló bájos alakzatú Montseny sorozatra nyílnék a kilátás, azt hinnéd, hogy valamely levantei városban vagy. Csakhogy ez a város egyelőre még csak volt, jövője alakulófélben van, amennyiben az érc- és széntelepek meg egyéb bányatermékek ipari feltárása most kezdődött. Persze, ezt már az északi gallok, a hódító franciák kezdték, mert ez a góttal-vandállal kevert keltiber római fajta egyelőre beéri a mezőgazdasággal, melyet itt belterjesebben üznek, mint a déli és keleti spanyol földön.

Ismered a Nagy Károly birodalma spanyol határgrófságának, majd Jámbor Lajosnak viselt dolgait. E hagyomány itt még él, az egyház tartja fenn. A templomban őrzik Nagy Károly gyalogszobrát, a múzeumban meg egy alig háromezrészletes lovasképét, melyen mint liliomos címerű francia király szerepel. Érdekes, hogy milyen következetesen támadják a franciák ezt a havaselvi földet. Három ostromot állott a város tőlük: a tizenötödik században, a spanyol örökö-

---

---

södési háborúban a mi későbbi III. Károly királyunk itt vesztette el az utolsó talpalatnyi katalóniai földet, amiért a katalánok őt tartják az utolsó királyuknak. Egy utcát ma is németek utcájának neveznek. A napoleoni várostrom pedig a zaragossai védelem méltó társa. Mindez bizonyos fényvel övedzi ezt a kis sziklafészket, melyben még nem jár a villamos. Egy jólelkű csacsi hátán akartam tehát a székesegyházig menni, de a derék állat minden huszadik lépés után – pihenőt engedett nekem s így hol én jártam elől gyalog, hol ő hátul négy lábom.

A székesegyházban s a városban szerte látható arragon-katalán építészeti maradványok ugyanazt az úgynevezett longobárd (volta-kép VIII. századbéli bizanci) stílt tüntetik föl, mint a velencei, a dalmát s a Konstantinápolyig terjedő számos effajta emlék. Ha Cattaneo, aki erről írt, ezeket az emlékeket számba veszi, szélesebb határokat jelölhetett volna ki számukra. Testvér, ez nem hanyatlása a római-görög művészetnek, mert oly erő van ezekben a primitív pillérfők ábráiban, hogy szinte meglep s megkap. A székesegyház s a Szent-Péter templom keresztfolyosója felérnek egy kisebbszerű szobrászmúzeummal. De én erről nem akarok értekezni. Megélveztem mindezt, igazán megcsodáltam az ide való régi szőnyegszövők csodás gobelinjeit s a keresztfolyosók csöndjében végignézegettem a régi síremlékeket. Elmállanak apránként, a sic transit gloria mundi lelke ül rajtuk. Van itt egy úgynevezett múzeum is, melyet inkább lomtárnak dicsérek. Egy intelligensebb karpentárius, tehát asztalos a segédőr, aki az efféle tudákos emberekkel ellentétben mindent hamisnak mond, még a környéken talált kőkori emlékekben sem bíz. Egy-két dologra mégis azt mondta, hogy ennek a hitelességéért jót áll, mert ott volt, amikor kiásták. Odavetőleg egy iber felirattöredékre mutatott, melyen rovásírásjelek vannak. Ha élne szegény Királyi Pál, vagy Fadrusz, menten ide utaznának, hogy a székely írásra példát találjanak. Így csak fényképét vétettem. Légy nyugodt, nem fölfedezés ez, mert már foglalkoztak vele s mégsem jutottak eredményre.

---

---

A napot azzal fejeztem be, hogy bejártam a város platán-kertjét. Bűrgék legeltek benne, a pásztor kutyájára bízta őket s a Galligans folyó partján vagy negyvenedmagával nézte, amint egy ember ásta a meder homokját. Nem sok dolguk volt vele, mert az az egy ember tartotta őket szóval. Jól esett látnom még egy darab Keletet, ahol az emberek teljesen az Isten rendelkezésére bízzák sorsukat, mert hisz ha táplálékot ad az ég madarainak, nekik is csak kerül belőle.

Észre sem vettem, hogy alkonyatra állt az idő. A nap, mielőtt nyugovóra hajtotta volna tüzes fejét, még egy marok lángkévét odaszórt a Pirenaeusok tetejére, izzani kezdett tőle a hegysor végig. Vértörős lett az ég alja s levilágított erre a romvárosra, majd lilaszínt öltött. Még nem állt be az öreg alkony, mikor egyszerre északnyugat irányában friss szellő kerekedett s hirtelen elfujta az égről a busa felhőket. Aztán egyet villantott a hegy ormán s az esti pirra sötétség borult.

Csendesen visszaballagtam szállásomra, elgondolva, vajjon látom-e még ezt a napos országot, szívják-e még véretem a szunyogok? S amint így majdnem önérzelgésre fanyalodtam, akárhogy küzdöttem is ellene, önkéntelenül a fülemben csengett annak a francia nyöszördalnak az ismétlődő végső sora: *Partir c'est un peu mourir.*

No de ezzel várjunk még, testvér. Ugyebár?



---

---

## VII.

Milánó, 1912 szeptember 9.

### Testvér!

Megelégetem már a barangolást. Az efféle utazás rendszerint már a negyedik hét végén elbágyasztja a figyelő szövet. Érdekes dolgok olyankor már nem hatnak, a képek csak fölületesen tükröződnek vissza, viszont gyakran mindennapi, egybeült is jelentkező apróságok szembeötlenek a fontosabb vonások rovására. Visszafelé fordítottam tehát a szekerem rúdját s neki váltottam Gallia Narbonensisnek. Narbonne-t ugyan nem néztem meg, de legelőbb betekinttem Perpignanba: Roussillon fővárosába.

Testvér, ha valami rendetlen falu alvégjéről bejutsz az urasági kert díszes fasorába s előtted áll az úri lak, akkora különbség van a franciásan szépen fölöltöztetett, rendes Perpignan és maszatos katalán testvérvárosa, Gerona között. S mégis egyfajtájú nép lakja ezt a várost, mely családi körében, egymás között katalánul beszél, de franciául érez. Csak 1659-ben került francia kézre ez a terület, közigazgatása, iskolája, története azóta francia, a nagy forradalomban véres fővel üzték vissza délről rájuk tört fajrokonait s mégis a perpignaniak eredetibb katalánok amazoknál. Noha a spanyol katalánoknak szép irodalmuk van, ezeknek meg egy kétnyelvű rossz élclapnál egyebük nincs, vérük tisztaságát, hagyományaik megőrzését illetőleg amazokat felülműlják.

Ha látnád a perpignani platán-esplanade padjain üldögélő fekete öltözött, vert csipkésű főkötővel ékeskedő, nem szép, de jóarcú matrónákat, amint unokáikkal játszadoznak, menten a római világ jut eszedbe.

---

A nem éppen marcona francia veresnadrágosok csak úgy törik a katalán szót, mint a mi vitézeink tót vidéken a tótot. Aki katalán nőt veszel, gyermekei az anyjuk hazáját vallják a magukénak. Hiába némítgatja Rákosi Viktor a harangokat Erdélyben, az odaszakadt magyar regionalistává, vagyis magyar erdélyivé lesz.

Való igaz, hogy kétféle hagyomány van. Az egyik, melyet a régi oklevelek őriztek meg s melyről céhbeli emberek vitatkoznak. Ezek oly viszonyokat illetnek, melyek egykoron szükségkép fennállottak, ma azonban ugyanoly alakban többé fel nem támaszthatók. A másik az az élő hagyomány, a faji s kulturális együtthatás bizonyos vidéken, melybe az a régi emlék is beléjátszik.

A régi Roussillon népe, ez a hispano-római, germánnal áttüzdelte, franciásan megművelt fajittvan, egyaránt lelkesedik az állam nyelvéért, de a maga szűkebb hazai földjéért, szokásaiért is és ezt a két érzését szépen megegyezteti. Az a legérdekesebb benne, hogy a katalán sajátosságokról külön franciául és nem katalánul írott könyvtárt adnak ki.

Nem akarok én neked a francia regionalizmusról előadást tartani. Tudod te jól, hogy mi annak a gyökere. Minden pusztítás és forradalom ellenére megmaradtak az emlékeik, azokról beszélnek gyermekkoruk óta, a lakosság nem széledt el, mert jómódu, jól él s itt eszi meg a kalácsot és peccenyét.

Emlékszel bizonyára, hogy mi ok hozott engem Perpignanba. Zsigmond király Garay Miklóssal s nagyszámú magyar kísérettel 1415 szeptember 19-től november 5-ig Perpignanban tartózkodott, hogy Fernando aragon királlyal egyetemben megtörje a keménynyakú ellenpápát, XIII. Benedeket (Luna Péter). Ez ugyan nem sikerült, mert a pápa Perpignanból titokban megszökött. Szerettem volna tudni, hogy Zsigmond király s kísérete hol voltak elszállásolva s maradt-e valami nyomuk. Mert a magyarság Zsigmond király alatt játszotta legnagyobb szerepét a nemzetközi érintkezésben. Annyi kiderült, hogy a szegény beteg aragon király a várban lakott és Zsigmond király ott

---

---

tartózkodása sok pénzébe került, egy csomó ékszerét zálogba is vetette. Garay nádornak a lovászmesteré tetszett meg neki leginkább, egy ízben negyven aranyat adatott neki. Efféle nyomokra akadtam, de a magyar szállás helyét ma már nem lehet megállapítani. A perpignaniakkal azonban jól megfértek a honfitársaink kivételkép, mert panasznak nyoma sincs. Pedig ehhez értettek. Később a spanyol szoldateszkát kiüldözték falaik közül s levéltáruk tele van mindenféle fölszólalással, már vagy hétszáz év óta.

De ha nem akadtam is rá Zsigmond szállására, legalább megnéztem a régi királyi várlakot, melyet a híres Vauban alakított át erődített laktanyának. Homlokzatán négy durva, de erőteljes faragású emberfölötti nagyságú koronás ülő alakot találsz, amelyek első látásra szakasztott kurgán (délorosz-szittyá) jellegre emlékeztetnek. Leromlottak már, orruk letöredezett, de így is impozánsak. Állítólag a majorkai királyokat példázzák.

Tudod, hogy Jakab aragon király idősebb fiának, Péternek hagyta Aragoniát. Majorka szigetéből, Roussillonból, Montpellierből, e két grófságból ifjabbik fiának, ugyancsak Jakabnak alakított egy kisebb királyságot, mely félfüggetlenségében 58 évig állott fenn (1276 – 1344), s négy királyt uralt.

Ez a hatvannyolc év, a maga kicsi udvartartásával 1344 óta máig is éli a roussilloniak emlékében, pedig 1793-ban ugyancsak véresszájú jakobinusok voltak. A vár méreteit megadhatom, egyik tornya, ahol a kápolna volt, máig is fönnáll. Egy úri külsejű közkatona vezetgetett a helyiségekben és nagy bámulatomra szakavatottan magyarázta, hogy hol volt a bankett-terem, amelyben nagy ebédek után „joglarok“ (joculator, jongleurok), buffok, mesterek énekeltek s táncoltak. Igen helyesen vándor-varietének nevezte el ezt a kompániát, a mai artisták őseit. Kiderült, hogy a vitéz úr festő és egy kissé műtörténész is, aki Vidálnak Perpignanról szóló munkáját alaposan ismeri. Nagy kedvem lenne elmondani, hogy Ramon Muntaner, egyik krónikása Aragóniának, mily szigorú ceremónia után engedte meg a majorkai anya-

---

---

királynőnek, hogy az unokáját megcsókolja. Egyet azonban megemlí-  
tek, hogy Perpignanban már 1292-ben rendezésű kertész-céh volt.  
Csodálod-e aztán, hogy az egész vidék valóságos kert, még a szántó-  
földek s rétek elrendezésén is meglátszik ez. Virág, fa, bokor, pázsit  
mindenféle, amit századokon át ültetett a kultúrember. Mert – bármit  
vetnek is ellene – a kertműveléssel kezdődik a műveltség. Szeretném,  
ha ezt a perpignani vidéket valahogy odavarázsolhatnók a Soroksári-út  
és Haraszi közé. Vajjon nem gondolt-e erre a mi polgármesterünk,  
mikor autón végigszáguldozott ezen a paradicsomon?

Egyik itteni ismerősöm, aki elvezetett a piacra, a város székes-  
egyházába, a város őrtornyához s emellett még historikus is, elmon-  
dogatta, hogy bizony a nagy forradalom hőseit a szigorú történeti  
kritika kezdi már a legendás köntösből kivetkőztetni. Taine elsőnek  
tört be a legendába, de ő a gloire-t is bántotta, most azonban a forra-  
dalom eszményeiről kezdik a leplet levonogatni s a republikánusok is  
– tudják ezt, de hallgatnak mélyen. Uram, – mondám – hisz Anatole  
Francenak a legújabb munkája is erről szól. Igen, – így szólt embe-  
rem – ő azt fejezte ki irodalmilag, amit mi kutatók rég érzünk, mert  
nálunk az irodalom szentesíti a tudomány igazát. Testvér, van-e az  
irodalomnak ily hatása nálunk?

Odább állottam innen s beszóltam Montpellierbe. A hatalmas  
dóm árnyékában működik a híres orvosi fakultás, melynek Rabelais  
is hallgatója volt. Munkáján kívül itt hagyta a veres talárját, melyet  
büszkén mutogatnak. Panem et reliquias! Megtekintem a remek La  
Peyron sétálóhelyet, melyről messzire ellátsz ezen az áldott vidéken.  
XIV. Lajos megérdemli a szobrát, mely ezt a szép teret díszíti. Föl-  
írása nincs. „Aki tudja, annak nem kell a fölírás, aki meg nem tudja,  
mi köze hozzá!” így okoskodott egy öreg invalidus, akit ezért meg-  
szólítottam.

De nem annyira a városnak, mondjuk, a külső habitusa teszi azt  
vonzóvá. A levegőjében van valami, amit nem lehet papírra vetni.  
Az ember rögtön jól érzi magát benne, szeretne ott maradni. Nem

---

---

a város közönsége tartóztatja az idegent, hanem a természet, mely úrrá lett a városban is. Nagy esplanadeján, mely az esti homályban szinte a végtelenbe nyulik, csöndben járkálnak föl s alá az emberek. Az öreg hold be-bevillant s ezüstössé lesz majd az egyik, majd a másik fasornak egy-egy foltja. Távrolról zeneszó hallatszik, melynek csak egyes akkordjait hozza felém az esti szél. Olyan édes meleg járja át az embert, pedig magamban ülök a padon. Néha felém jön egy vígabb ebálat, rámvakkant, azután odább áll. Kajlalábú apró kis szatócs mellett lúdtalpú hitestársa csoszog. Odébb kezökkel beszélő deákok futnak tovább. Alig veszem észre s mellém telepszik két huszár. Jóestét kívánnak s csöndben megülnek. Testvér, szegény Bercsényi Miklós ha látná, hogy mi lett az ő nyalka francia kuruczredéből, a szél ellenére is visszamenne Késmárkra. Nincs az a rác bugyogó, amelyik úgy festene, mint ez a szerencsétlen posztóalkotmány, melyet bridgenek dicsérnek. Nem is szólnak ezek a vitézek semmit. Végre megszólítom a kevésbbé töppedt képűt, hogy hát hová való. Hisz nem kérdezhetem az auszterlici csatáról. A környékből való parasztfiú; s illedelmesen válaszol. Dicsérte a bánásmódot, de valami nagy lelkesedést nem mutatott, jobb szeretne szántani. A másik csak annyit mondott, hogy ő is azt tenné, ha lenne hol s mit. De hát nem akarok hímet varni erről a két huszárról, csak a bugyogójukat nem feledem el.

Annál szellemesebb alak a montpellieri székesegyház sekrestyése. Olyan arca van, mint a mi Togónknak, mióta borotválkozik. Áznap, mikor szerencsém volt hozzá, csak asszony volt a templomban. Kérem tőle, hogy hát férfi nem jár a templomba? Csak vasárnap, mert tudja az úr – s erre nekikeseredett – az asszonyoknak mindennap van valami kérésük, amivel az Úristennél szünet nélkül alkalmatlankodnak. Higye el, van sikerük, már csak azért is, mert únja a sok könyörgést, holott mi hiába kérjük. Testvér, mit gondolsz, milyen asszony lehet a sekrestyésné?

Megtekinttem az itteni botanikus kertet. Egy öreg, katonás tar-

---

---

tású ember vagy negyven gyereket vezetett s magyarázta nekik igazán élvezetesen az ázsiai s afrikai faunát. Árvaházi gyermekek, kiknek az öreg nyugalmazott ezredes – mert az volt – hetenként egyszer előadást tart s aztán meguzsonnáztatja őket.

Még hátra van Nimes, Nemesiana, híres arénájával s régiségeivel. Te is oda készülsz, tehát nem rontom el az étvágyadat. Csak annyit mondok, hogy a belső várostól elnézve, a környék – mit is mondjak hamarjában – a szerbiai Valjevóhoz hasonlít. Te úgy sem ismered Valjevót s erre a rác városkára meg nem szégyen, ha Nimeshez hasonlítják. Itt éreztem a vendéglőkben azt a bundaszagot, melyet a rosszul szellőzött helyiségben a művajjal való főzés hágy maga után emlékül. Hiszen jól van, testvér, ez a nimesi aréna nagyon érdekes, de már agyonnézték. Bikaviadalokat is rendeznek benne – tehenekkel. Néha mozarabot is adnak villamfény mellett; amikor én ott voltam, csak öt angol hölgy jelentkezett rajtam kívül. Úgy látszik, hogy a „Szerelmes gránátos“ tragédiájára nem volt kíváncsi a nimesi polgárság. Visszaadták tehát a pénzt s én megszabadultam egy élvezettől. Haragszom különben erre a városra – ismétlem, belső részén igen szép, a kértjét ajánlom. Testvér, annyi ember jótevőjének, Nicotnak, a dohány behozójának nem állítottak szobrot, pedig városuk szülöttje. Hiszen Daudet megérdemli a szobrát, de van-e bűt és gondot inkább feledtető orvosság a dohánypalántánál, legyen az pipa, szivar, avagy a nép romlatlan fiainál bagó formájában? Itélj.

De elég már. Itáliáról nem számolok be külön. Van ugyan ott is megészlelni való elég, de beértem annak a megállapításával, hogy a tripoliszi háborút most már Buffalo Billes képes füzetekben árulják. Eddig harminckilenc jelent meg. Szobrot, emléklapot, hős címet mindenki kap. Multkor Pármában egy Garibaldihoz dezertált rendes olasz királyi katona, akit ezért agyonlőttek, emléktáblát kapott. De félre a tréfával, egy dolog nem tetszik nekem. Az ellenséget gúnyolni csak a gyöngö lélek szokta. Pedig itt csúfolják az ellenfelet,

---

---

szóval, írásban s képekben, sovány humorral! A régi olasz élc, az Aretino maró szatirája ma a nemzeti vontató állatokról: az Asinoról és Muloról elnevezett élclapokban mutat negatív képet.

Érdekes azonban a Tripolira vonatkozó komoly irodalom. Fél délután alig győztem végignézni a sok munkát. Érdekes a tripoliszi 1560-iki hadjáratról szóló munkának hasonmásban újranyomtatott (La historia dell'impresa di Tripoli 1560.) kiadása. Garmadával terem a sok olasz-arab nyelvtan is. Amilyen szorgalmas, igénytelen, s amellet ingeniózus nép az olasz, Tripoliban csakhamar gyökeret fog verni. Majd fakad azután egy újabb hajtás ebből a vegyült olasz-arab keveredésből, mint a máltai. Hogy aztán erkölcsileg minő kiváló elem ez, arról hallhattál eleget.

A Rivieráról, erről az életmoghosszabbítást hirdető és tényleg zsebkönnnyítő ipartelepről nincs mit említenem.

Cap Martinnál vettem utóljára egy pillantást a szabad tengerre. Sűrű ködbe merült a szemhatár, nekiindultam hát a szürkeségnek, a ködnek – én is.

S most, testvér, ha fölveted a kérdést, hogy mire való is volt ez a sok cél nélkül való csatangolás, bizony nehezen tudok rá kevés szóval megfelelni.

Kétségtelen, hogy valami haszna volt pihenési szempontból. Egy öreg volt főnököm, aki végigszolgált az Istenben boldogult helytartó tanácsot, mikor szabadságra jelentkeztem nála, a negyvenes évek körülíró modorában ezeket mondotta: „Édes öcsém, valamin az ildomos gazda az ő négy lábú jószágát is kifogja a járomból s kicsapja a mezőre, azonkép a státus is tartozik meglegeltetni az ő két lábú masináit, hogy újult erővel vontassák tovább a hajót. De messzire kell elmenni s feledni a mindennapi munkát.“ Ezt a zoobiologiai okoskodást, tudom, hogy te is méltatod, de elvégre ily közkeletű igazságokkal ne szaporítsuk a szót.

Bármi fölszínesen alakultak legyen is ezek a pillanatnyi, mondhatnám lírai benyomások, nekem volt belőlük a legnagyobb erkölcsi

---

---

hasznom. Mert amit már idehaza is tudtam, most a saját szememmel láttam, hogy az tényleg úgy is van. S meggyőződésemmé vált sok úgynevezett tudás vagy tudákosság, amit csak olvasás, hallás útján szedtem föl. Minden téren észrevettem, hogy a statisztika igazat mond, mikor a germánság haladását hirdeti a latin nemzetekkel szemben. Haladt ugyan szemelláthatóan a spanyol is, a francia s olasz meg éppen minden téren, de lassabban, s nem oly gyökeresen, mint a német. A latin nemzeteknek példa lett az „érudition á la germanique“, s utánozzák, eltanulgatják a kereskedelmi rendszerüket, egyetemeiket, katonai berendezkedésüket. Sőt a franciák a német kultúregyesületi rendszert ügyesen kisajátítják a maguk expanzív célzataira. Legalább azon vannak. A panlatinizmus végső célja a francia kultúra hegemoniája. Ezért nem lehet sikere, csakúgy nem, mint a különféle izmusoknak germán s szláv téren sem. Az édes testvér legkevésbé téri, ha oktatta leszorítják. Láttam, hogy más formázatokban bár, de alapjukat tekintve, mindenütt ugyanazok a bajok merülnek föl. Megvan a nemzetiségi kérdés, az ipari kérdések egyetemlegesek, a szociális bajok összefüggnek a kivándorlás kérdéseivel, pauperizmus, drágaság, a hitelet ellentétes fölfogása, politikai radikalizmus és félénk konzervatív fölfogás, nagy, hangos és bátor szájak egyfelől, ökölbe szorított kezek a zsebekben másfelől, egyaránt megvannak mindenütt. Csak éppen a rohamos technikai haladás jelképezi a jövő alakulásnak az iránytűjét.

Nem akarok én ismert dolgokról eszmélni, testvér, csak azt hozom ki mindebből, hogy nekünk a germán és angolszász kultúrfejlődéshez kell simulnunk, persze egyéniségünknek a fönntartásával. Hiszen akár akarjuk, akár nem, hatások alatt állunk. De élénk figyelemmel kell a latin világot is kísérmünk, a szlávokat meg ismerünk kell, akár önönmagunkat. Ez utóbbi aforizmával nagy boldogot mondtam, testvér. Önönmagunkat ismerni! Tesszük is mi azt? Rivalogjuk, hogy keletre magyar s a saját keletünket: Erdélyt sem ismerjük.

---

De légyen bármikép: az a tudat, hogy egyes viszonylatokról a saját gyöngé látószervemmel szereztem meggyőződést, kárpótól még a te jogos kritikádért is.

Magunkról, testvér, annyit, hogy nekünk magyaroknak nincs nagy okunk az optimizmusra, bajaink érzete sok tekintetben megszibbaszt, szemielvén a többiek haladását. De azért láttára az egyéb fajták belsőleges állapotainak, erősebbé vált bennem az a meggyőződés, hogy ezen mi magyar nemzetünk mégsem a legutolsó ezen a világon.

Tudom, hogy ez a te hited is. Jól esik néha ilyen vallomást tenni. Ezt hoztam neked ajándékba s ezzel aztán meg is válok immár a levélbeli bölcseledéstől. A viszontlátásra!

